



VENKOVANÉ A SLUŽBA V ARMÁDĚ
NA PŘELOMU 18. A 19. STOLETÍ.
PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ,
1775–1830^[1]

Josef Grulich – Václav Černý

Peasants and Military Service at the Turn of the 18th and 19th Century.
Domains of Protivín and Třeboň, 1775–1830

Abstract: This study offers an insight into the impact of military service on the lives of 689 men originated in 18 villages in the South Bohemian domains of Protivín and Třeboň, drafted into the army between 1775 and 1830. The analysis is based on sources comprising mostly of data from register books, lists of subjects and land registers. Attention was paid to a social origin, age of the recruits, length of military service, age of veterans and the ways in which they integrated back into rural society. Some details of nuptiality were evaluated – such as age, the age difference between brides and grooms, nuptial migration or a delay between the end of military service and the marriage.

Key words: military service, military conscription, rural society, nuptiality, 18th century, 19th century

Historická demografie, 2022, 46:1: 1–45

Contact: doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D., Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice, orcid 0000-0002-7859-5206; e-mail: grulich@ff.jcu.cz;

Mgr. Václav Černý, Ph.D., Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Historický ústav, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice, orcid 0000-0002-1176-3965; e-mail: wencacerny@seznam.cz.

Úvod

Předložená studie vychází z výzkumů prováděných na dvou jihočeských panstvích Protivín a Třeboň. Vojenské dějiny ve vztahu k období 19.^[2] a 20. století představují poměrně atraktivní badatelské téma.^[3] Prezentovaný výzkum se však týká doby na

[1] Text je výstupem z projektu Grantové agentury České republiky č. 21-16050S *Rekruti, dezertéři, invalidé a vyloužilci. Služba v armádě a její vliv na strukturu jihočeské venkovské rodiny, 1780–1830*.

[2] Milan ŠVANKMAJER, *Čechy na sklonku napoleonských válek: 1810–1815*, Praha 2004; Otto URBAN, *Vzpomínka na Hradec Králové (Drama roku 1866)*, Praha 1986; Marco BARATTO, *Třetí koaliční válka 1805, Třebíč 2004*; Rudolf von OTTENFELD, *Rakouská armáda za napoleonských válek 1792–1815*, Ostrava 2005.

[3] Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha 2001; Ivan ŠEDIVÝ – Marie KOLDINSKÁ, *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*, Praha 2008.

přelomu 18. a 19. století, která bývá nahlížena v kontextu událostí napoleonských válek. Autoři nešli cestou tradičně uplatňovaných přístupů v oblasti militárních dějin. Zabývali se jevy, které dlouhodobě zůstávají na okraji badatelského zájmu. Jejich výzkum se orientoval především na analýzu jevů souvisejících s obdobím služby v armádě, a to v přímé návaznosti na dějiny venkovské rodiny. Na konkrétních příkladech prokázali, že v interdisciplinární perspektivě lze v souvislosti s dějinami vojenství využít také historickou demografii. Od uplatnění kvantitativních přístupů směřujících k zobecňujícím závěrům směřovali k mikrohistorické rovině, takže na příkladu konkrétních jednotlivců doložili skutečnou životní realitu. Při studiu staršího období se badatelský zájem soustřeďuje především na „velké“ dějiny armád, válečných konfliktů^[4] a životní osudy vojevůdců.^[5] Pouze ve výjimečných případech se projevila snaha o vzájemné provázání „velkého příběhu“ – neosobní války – s obrazem soudobé civilní nebo vojenské každodennosti.^[6]

Na možnost studia válečných událostí ve venkovském prostředí upozornil Josef Pekař v prvním díle své *Knihy o Kosti*.^[7] V souvislosti s postupným edičním zpřístupněním prvního českého katastru – berní ruly z roku 1654 – byly sledovány dopady třicetileté války (1618–1648) na ekonomiku venkova. Tento jedinečný pramen dostupný prostřednictvím edice,^[8] na většině území Čech doložil „pohořalé“ a opuštěné usedlosti, a to včetně rozloh k nim příslušejících a nevyužívaných polí.^[9]

[4] KOL. AUTORŮ, *Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918*, Praha 2003; Andrej ROMANÁK – Vojtěch DANGL (edd.), *Vojenské dějiny Československa II. 1526–1918*, Praha 1986; František STELLNER, *Sedmiletá válka v Evropě*, Praha 2000. Přestože z hlediska moderního přístupu k dějinám vojenství jsou uvedené publikace již zastaralé, stále poskytují přehled základních faktografických informací.

[5] Radek FUKALA, *Jan Jiří Krnovský. Stavovské povstání a zápas s Habsburky*, České Budějovice 2005.

[6] Peter ENGLUND, *Nepokojná léta: Historie třicetileté války*, Praha 2000.

[7] Josef PEKAŘ, *Knihy o Kosti. Kus české historie. Díl první*, Praha 1998, s. 15–138. Negativní důsledky třicetileté války v ekonomické rovině na základě analýzy berní ruly dokládá také František Augustin SLAVÍK, *O popisu Čech po třicetileté válce*, Zprávy zemského archivu Království českého 3, 1910, s. 17–114.

[8] Edičně byla zpracovávána od počátku padesátých let 20. století a do současnosti nebyla edice dokončena, chybí například Chrudimsko. Otakar BAUER – František BENEŠ – Karel DOSKOČIL – Eva LISÁ (edd.), *Berní rula 1. K edici Berní ruly: úvodní pojednání*, Praha 1950; Karel DOSKOČIL, *Berní rula 2. Popis Čech r. 1654. Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*, Praha 1953; Antonín HAAS (ed.), *Berní rula 27.–28. Kraj Prácheňský I–II*, Praha 1954. K berní rule, resp. k jejím vydaným i dosud nevydaným částem, existuje generální jmenný rejstřík, místy při nedochování doplněný o údaje ze Soupisu poddaných podle víry. Václav ČERVENÝ – Jarmila ČERVENÁ (edd.), *Berní rula. Generální rejstřík ke všem svazkům (vydaným i dosud nevydaným) berní ruly z roku 1654 doplněný (tam, kde se nedochovaly) o soupis poddaných z roku 1651. I. svazek / A–L, II. svazek / M–Ž*, Praha 2003.

[9] Anna KUBÍKOVÁ, *Panství Český Krumlov ve světle berní ruly*, Jihočeský sborník historický 51, 1982, s. 88–101; Anna KUBÍKOVÁ, *Panství Třeboň ve světle berní ruly a její revizitace*,

Tématu se věnovali i členové mezinárodního výzkumného týmu pracujícího na projektu *Soziale Strukturen in Böhmen, 16.–19. Jahrhundert* (1992–1999).^[10] Otázka dopadu válečných událostí na venkovskou ekonomiku nicméně rezonovala i ve výzkumech jiných badatelů.^[11]

Kromě důsledků ekonomických, které měla třicetiletá válka na venkovské prostředí, neunikly pozornosti badatelů ani dopady sociální. Do popředí zájmu historiků se tak dostal jedinečný pramen, který bývá označován jako *Soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651*.^[12] Tato evidence obyvatelstva, přestože byla vytvořena pod vlivem silící rekatolizace, kromě náboženské příslušnosti uvádí konkrétní jména, věk, rodinné postavení a socioprofesi příslušnost evidovaných osob. Na základě uvedených informací bylo možné doložit válečné ztráty i proměny společenské skladby obyvatelstva Čech.^[13] Proměnou struktury venkovského obyvatelstva v důsledku třicetileté války se historikové zabývali také v rámci zmiňovaného projektu *Soziale Strukturen in Böhmen, 16.–19. Jahrhundert*.^[14]

Jihočeský sborník historický 55, 1986, s. 144–160; Anna KUBÍKOVÁ, *Panství Rožmberk ve světle berní ruly*, Jihočeský sborník historický 60–61, 1991–1992, s. 91–99.

[10] Markus CERMAN, *Das Projekt „Soziale Strukturen in Böhmen, 16.–19. Jahrhundert“*, Preger wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen 5, 1999, s. 185–203; Markus CERMAN – Lenka MATUŠÍKOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Projekt „Sociální struktury v Čechách“*. *Rozbor pramenů s použitím počítače*, Archivní časopis 49, 1999, s. 107–128, 171–190; Josef GRULICH, *Hospodáři na Chýnovsku v druhé polovině 17. století*, Jihočeský sborník historický 63, 1994, s. 44–54; Alena PAZDEROVÁ, *Sociální kategorie obyvatel rychnovského panství ve světle nejstarších katastrů*, Východočeský sborník historický 7, 1998, s. 19–62; Eduard MAUR, *K postavení poddaných na českých komorních panstvích po válce třicetileté*, Acta Universitatis Carolinae – phil. et hist. 5, 1996, s. 143–153.

[11] Petr ODEHNAL, *Po spálení města Klobouk. Hospodaření poddaných na jihovýchodní Moravě ve stínu válečných událostí 17. a počátku 18. století*. Disertační práce Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc 2007.

[12] Eliška ČÁŇOVÁ, *Status libri animarum pražské arcidiecéze z roku 1651*, Sborník archivních prací 1979, s. 20–55; Eliška ČÁŇOVÁ, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*, Archivní časopis 42, 1992, s. 28–34; Eliška ČÁŇOVÁ, *Soupis poddaných podle víry*, Paginae Historiae – Sborník SÚA in Praze, 1992, s. 69–81.

[13] Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957, s. 77–118; Eliška ČÁŇOVÁ, *Složení domácností v roce 1651*, Historická demografie 16, 1992, s. 63–66; Eduard MAUR, *La structure démographique de la Bohême après la guerre de trente ans: quelque aperçus*, Historická demografie 7, 1974, s. 29–98; Eduard MAUR, *Populační důsledky třicetileté války*, Historická demografie 12, 1987, s. 137–152.

[14] Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – Oldenbourg 2002; Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit, München 2005; Josef GRULICH, *Obyvatelstvo chýnovského panství po třicetileté válce*, in: Václav Bůžek (ed.), *Príspevky ke každodenní kultuře novověku, České Budějovice 1995* (= Opera Historica 4), s. 125–143; Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Migration of the South Bohemia*

V odborné literatuře jsou sice zmiňováni vojenští vysloužilci, avšak konkrétní okolnosti, které doprovázely jejich návrat do venkovských rodin i vesnické společnosti však nikdo systematicky nestudoval. Kromě života řadových vojáků^[15] bývají sledovány doprovodné jevy válečných konfliktů, zvláště všudypřítomné násilí a jeho projevy na civilním obyvatelstvu.^[16] Poměrně frekventované téma představují okrajové vrstvy z řad vojenského personálu (například invalidé, zběhové).^[17] Obecně je možné poznamenat, že česká historiografie raně novověkého vojenství není příliš výrazná. Zvláště ve srovnání s rakouskými výzkumy je poněkud opožděná.^[18] Nicméně, i v evropské historiografii bylo hodně pozornosti věnováno dezertérům.^[19] V posledním desetiletí se však spektrum zkoumaných témat začíná i v daném období rozšiřovat. Nově je pozornost věnována zvláště bojovým zkušenostem (tzv. paměťová studia).^[20] V celoevropském kontextu nelze opomenout komplexní studium procesu militarizace.^[21]

Population Before and After the Thirty Years War, in: James R. Palmitessa (ed.), *Between Lipany and White Mountain. Essays in Late Medieval and Early Modern Bohemian History in Modern Czech Scholarship*, Leiden – Boston 2014, s. 269–299.

[15] Klára ANDRESOVÁ, *Mušketýři za třicetileté války podle J. J. von Wallhausena*, in: Sborník Replicon: soubor vybraných přednášek z ročníků 2013–2016, Mníšek pod Brdy 2017, s. 21–28; Klára ANDRESOVÁ, *Ženy a děti ve vojenských táborech třicetileté války*, *Historická demografie* 43, 2019, s. 21–46.

[16] Jan KILIÁN, *Znásilnění ve městech za třicetileté války. Sonda do (zatmělé) problematiky*, *Historická demografie* 45, 2021, s. 123–137.

[17] Pavel HEŘMÁNEK, *Aby nemuseli nakonec žebrať. Příběhy z dějin karlínské Invalidovny*, Praha 2015; Jan PECHÁČEK, *Dohlížet a odměňovat. Patentální invalidé na panstvích Hukvaldy a Tovačov v době předbřeznové*. Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, Hradec Králové 2021; Ondřej ŠVEHELKA, *Na okraji vojenské společnosti. Vojenští invalidé, zběhové a delikventi v císařsko-královské armádě za sedmileté války*. Disertační práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2017.

[18] Blíže Pavel BĚLINA, *Raně novověké vojenství*, in: Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman a kol., *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013, s. 471–499.

[19] Thomas AGOSTINI, “Deserted His Majesty’s Service”: *Military Runaways, the British-American Press, and the Problem of Desertion during the Seven Years’ War*, *Journal of Social History* 40, 2007, č. 4, s. 957–985; Marcus VON SALISCH, *Treue Deserteure. Das kursächsische Militär und der Siebenjährige Krieg in den zeitgenössischen Flugschriften*, Frankfurt am Main 2006.

[20] Ilya BERKOVICH, *Motivation in War. The Experience of Common Soldiers in Old Regime Europe*. Cambridge 2017. Tento izraelský historik působící ve Vídni se v současné době zabývá početními stavy císařských pluků, tzn. vzájemně porovnává předpoklad a skutečný stav. Současně zkoumá, jak byli během napoleonských válek v rakouské armádě zastoupeni muži židovského původu. Snaží se prokázat „trnitou cestu“ emancipace židovského národa v majoritní společnosti císařského Rakouska.

[21] V kontextu habsburské monarchie nelze opomenout publikaci, kterou před nedávnem vydal Michael HOCHEDLINGER, *Thron & Gewehr. Das Problem der Heeresergänzung und die „Mili-*

Vzájemné propojení venkova a přímých či nepřímých válečných událostí historikům nabízí celou řadu neprobádaných témat. Venkovana (sedlák, rolník) v dějinách válek a ozbrojených konfliktů nelze přehlížet.^[22] Bohužel, v interdisciplinární perspektivě si možnost vzájemného propojení historické demografie a militárních dějin připouští jen málokdo.^[23] Vojenská služba je ve vztahu k minulosti vnímána se samozřejmostí, aniž by bylo na konkrétních příkladech prokázáno, jak ovlivňovala rodinný život jednotlivce. Předložená studie se snaží vyplnit existující mezeru a rozšířit obzory poznání ve vztahu k prostředí venkova na prahu moderní doby.

Prameny a metodika výzkumu

Jednotlivé otázky spojené s problematikou vojenské služby, například výběr rekrutů, délka služby v armádě, návrat a zpětné začlenění vysloužilců do venkovské společnosti, byly sledovány na vzorku 689 jedinců, kteří vstoupili do rakouské armády v rozmezí let 1775 až 1830. Výchozím pramenem pro identifikaci rekrutů a následné poznání jejich rodinného původu se staly souvislé řady zpravidla každoročně aktualizovaných soupisů poddaných (německy *Mannschaftsbuch*, *Seelenregister*, *Mannschaftsreister*),^[24] které jsou pro oblast jižních Čech dochovány v nebývalé míře. Tyto soupisy vznikaly z potřeby vrchnostenské kontroly nejprve nad sirotky a později nad všemi poddanými. Evidovaly poddané podle vesnic, kde trvale pobývali. Pokud nebyl některý z obyvatel ve vsi v době vyhotovování soupisu přítomný, bylo poznamenáno, kde se nachází a případně i další doplňující informace jako výše čeledního platu. Zkoumané soupisy, které jsou součástí fondů Velkostatek Protivín a Velkostatek Třeboň, pro obě panství uchovává Státní oblastní archiv v Třeboni.^[25] Byly strukturovány podle rycht a tam spadajících lokalit. V rámci jednotlivých lokalit byly nejdříve vypsáni sedláci s rodinami, následování

tarisierung“ der Habsburgermonarchie im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus (1740–1790), Graz 2021.

[22] Jitka BALCAROVÁ – Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA (edd.), *Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době*, Praha 2017, s. 11–14.

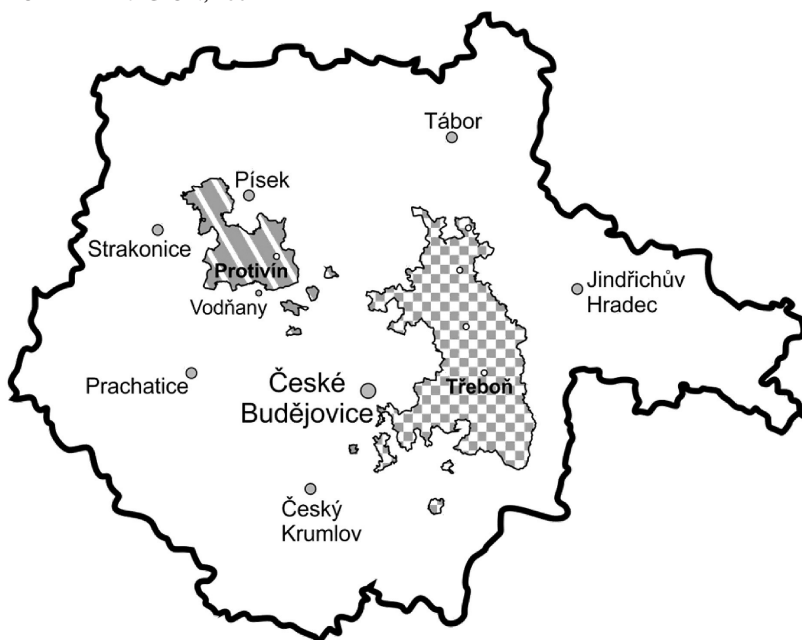
[23] Václav MATOUŠEK – Milan SÝKORA (eds.), *Válečné události 17.–19. století z interdisciplinární perspektivy*, Praha 2018.

[24] Jako jeden z prvních začal poddanské soupisy využívat Josef KŘIVKA, *Význam poddanských seznamů pro demografické bádání*, *Historická demografie* 4, 1970, s. 50–58. V případě panství Horní Police jejich analýzu provedla také s ohledem na období vojenské služby Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*, Praha 2015, s. 320–322.

[25] SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 427–477, 1025–1043; SOA v Třeboni, Vs Třeboň, kn. č. 108–143, 299–353.

chalupníky, domkáři, podruhy a vdovami se sirotky. Proměnlivé mohlo být zapísání vdov a svobodných matek.^[26]

MAPA Č. 1. POLOHA PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ V RÁMCI JIŽNÍCH ČECH, 1801
MAP 1. LOCATION OF DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ WITHIN THE SOUTH BOHEMIA REGION, 1801



Zdroj: Vytvořeno Václavem Černým na základě soupisů poddaných; SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 1025; Vs Třeboň, sign. ID 5AU No 1.

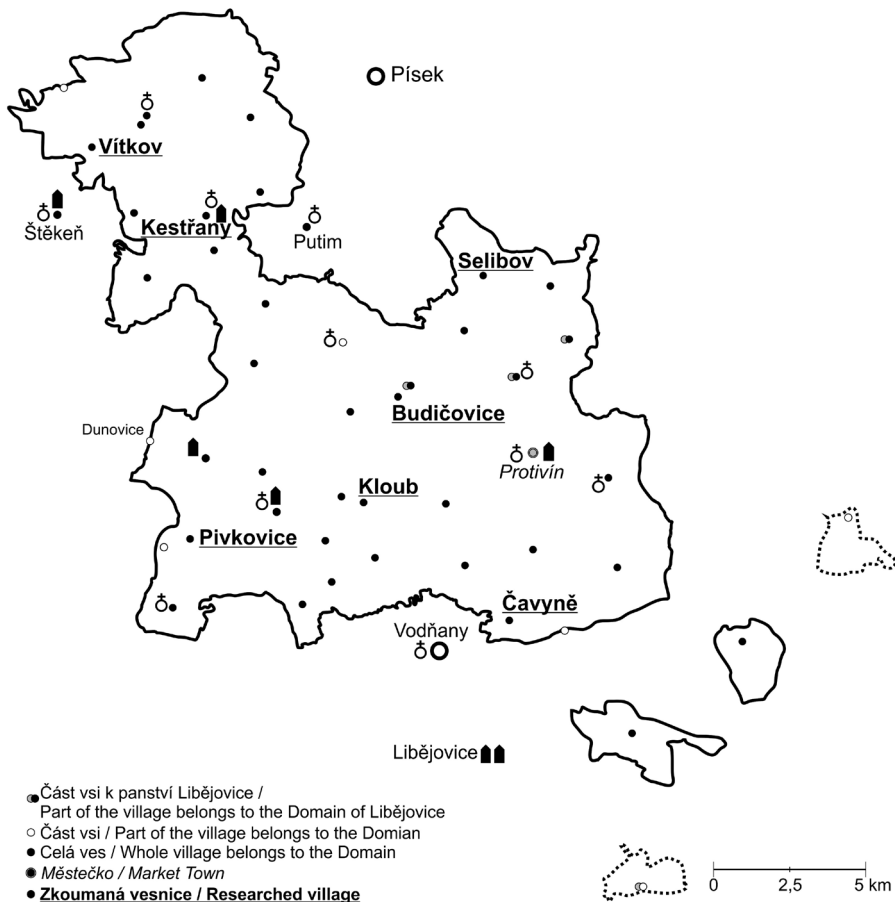
Source: Drawn by Václav Černý based on the sources from the State Regional Archives in Třeboň, Manor of Protivín, inventory number 1025 (list of subjects); Manor of Třeboň, signature ID 5AU No 1.

Informace byly shromažďovány do biografických databází vznikajících odděleně pro obě panství v programu Microsoft Access. Údaje o každém vojákovi byly získávány primárně ze soupisů poddaných a poté doplněny z dalších zdrojů. Ty zahrnují především matriční^[27] a pozemkové knihy, díky kterým je možné ově-

[26] Václav ČERNÝ, *Dědicové a jejich sourozenci. Sonda do sňatečnosti mužů a žen ze selských rodin, Protivínsko 1780–1830*, *Historická demografie* 45, 2021, s. 19–66 (zde s. 26–27).

[27] SOA v Třeboni, *Sbírka matrik Jihočeského kraje (dále SMJK), římskokatolický farní úřad (dále ŘKFŮ)*: Bílsko, Bošilec, České Budějovice (sv. Mikuláš), Čížová, Dolní Slověnice, Hamr, Heřmaň, Horní Záhoří, Jílovice, Kardašova Řečice, Kestřany, Kostelec, Lišov, Lomnice nad Lužnicí, Lutová,

MAPA Č. 2. ZKOUMANÉ VESNICE PROTIVÍNSKÉHO PANSTVÍ, 1801
 MAP 2. RESEARCHED VILLAGES OF THE DOMAIN OF PROTIVÍN, 1801



Zdroj: Vytvořeno Václavem Černým na základě soupisu poddaných uloženého v SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 1025.

Source: Drawn by Václav Černý based on the source from the State Regional Archives in Třeboň, Manor of Třeboň, inventory number 1025 (list of subjects).

řovat věk zapsaný v soupisech poddaných a odhalit sociální původ rekrutů, stejně jako sledovat osudy rekrutů po ukončení vojenské služby. Důležité bylo i rozkrýtí

Modrá Hůrka, Myšenec, Novosedly na Nežárkou, Písek, Prachatice, Protivín, Radomyšl, Skočice, Staré Hobzí, Suchdol nad Lužnicí, Šebířov, Ševětín, Štěkeň, Trhové Sviny, Třeboň, Vodňany. Využity byly také matriky uložené ve Státním oblastním archivu v Praze (dále SOA v Praze), *Sbírka matrik a průvodní listinný materiál, Středočeský kraj (dále SMSK)*, ŘKFÚ: Kutná Hora, Sázava.

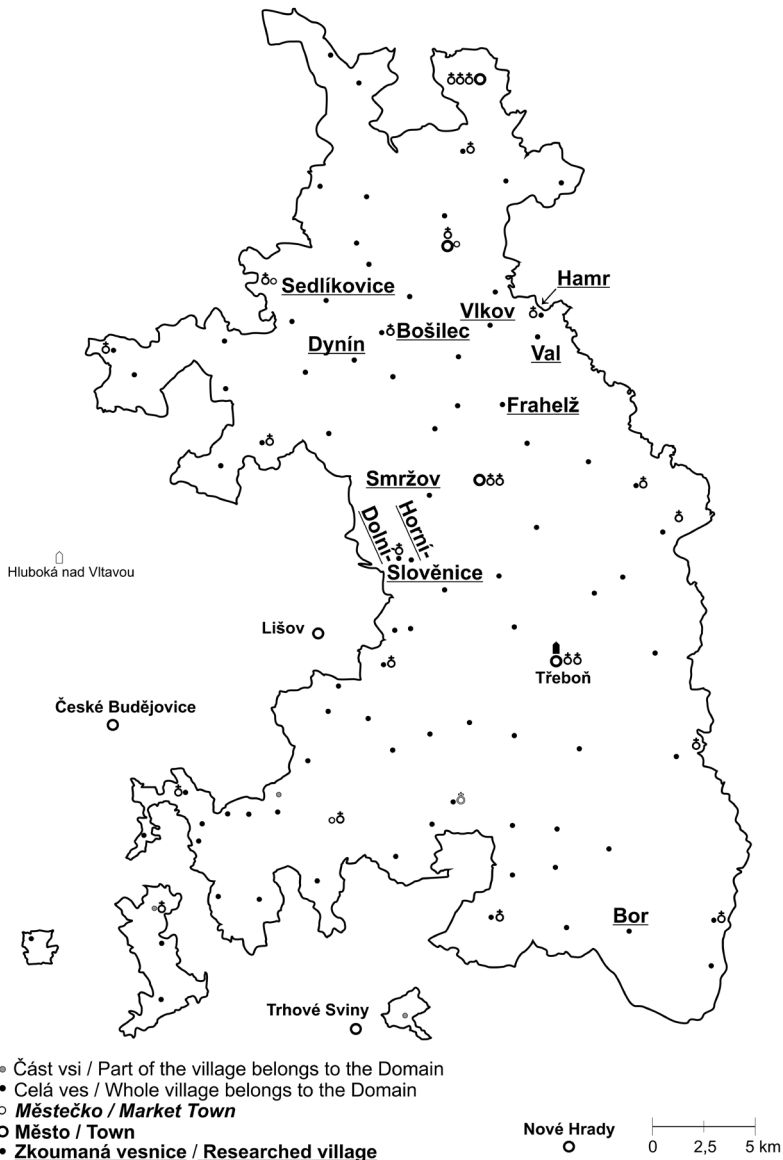
TABULKA Č. 1. POČTY DOMŮ A OBYVATEL ZKOUMANÝCH VSÍ, 1786–1848
 TABLE 1. NUMBER OF HOUSES AND INHABITANTS OF THE RESEARCHED
 VILLAGES, 1786–1848

Lokalita	Počet obyvatel		Počet domů		
	(1840)	(1848)	(1786)	(1840)	(1848)
Panství Protivín					
Budičovice	230	245	15	21	21
Čavyně	108	104	10	13	13
Kestřany	573	543	49	58	58
Kloub	153	162	12	20	20
Pivkovice	76	138	17	18	18
Selibov	118	230	24	27	29
Vítkov	120	120	17	17	17
Panství Třeboň	(1841)	(1848)	(1789)	(1841)	(1848)
Bor	302	314	24	34	34
Bošilec	378	383	39	48	48
Dolní Slověnice	233	254	27	30	30
Dynín	326	342	33	36	36
Frahelž	217	222	21	23	23
Hamr	235	227	25	25	26
Horní Slověnice	208	209	26	29	29
Sedlíkovice	132	122	–	18	18
Smržov	252	273	31	28	28
Val	355	326	33	35	36
Vlkov	196	197	17	19	19

Zdroj/Source: J. Schaller, *Topographie des Königreichs Böhmen. Dritter Theil. Prachiner Kreis*, Praha 1786; J. Schaller, *Topographie des Königreichs Böhmen. Dreizehnter Theil. Budweiser Kreis*, Praha-Videň 1789; J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt. Achter Band. Prachiner Kreis*, Praha 1840; J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt. Neunter Band. Budweiser Kreis*, Praha 1841; F. PALACKÝ, *Popis království Českého*, Praha 1848.

rodinné konstelace v době vstupu vojáka do armády. Obě databáze jsou stále rozšiřovány o nové vojáky pocházející z dalších lokalit zkoumaných panství. Podkladem pro vznik této studie se staly informace o životních osudech 297 rekrutů ze sedmi vsí panství Protivín (Budičovice, Čavyně, Kestřany, Kloub, Pivkovice, Selibov a Vítkov) a 392 mužů pocházejících z jedenácti lokalit na panství Třeboň (Bor, Bošilec, Dolní Slověnice, Dynín, Frahelž, Hamr, Horní Slověnice, Sedlí-

MAPA Č. 3. ZKOUMANÉ VESNICE TŘEBOŇSKÉHO PANSTVÍ, 1801
 MAP 3. RESEARCHED VILLAGES OF THE DOMAIN OF TŘEBOŇ, 1801



Zdroj: Vytvořeno Václavem Černým na základě soupisu poddaných uloženého v SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 5AU No 1.

Source: Drawn by Václav Černý based on the source from the State Regional Archives in Třeboň, Manor of Třeboň, signature ID 5AU No 1 (list of subjects).

kovice, Smržov, Val, Vlkov).^[28] Za základní mezník při vyhodnocování dat byl stanoven rok 1802, kdy došlo ke zrušení doživotní vojenské služby, což přineslo zcela zásadní změnu okolností.

Odvody – počty rekrutů

Verbování, které do roku 1781 předcházelo odvodům, mělo být dobrovolné, avšak realita byla často odlišná.^[29] Jeho kontrolu roku 1748 převzal stát, který se nově staral o zásobování a opatrování výstroje vojáků. Roku 1771 byly za účelem vnesení určitého řádu do verbování přiděleny jednotlivým plukům stálé verbovací okresy (*Conscriptions Werbbezirks Systeme*). Reforma tohoto systému byla provedena až roku 1781. Tehdy došlo k přechodu od verbování k odvodům.^[30] To mohlo být skutečně především díky zkvalitnění státní správy, jejíž přehled o potenciálních rekrutech byl díky konskripčním výrazně lepší než dříve. Při pohledu do spisové agendy vrchnostenské správy je až fascinující, jaký přehled měli úředníci o populačním vývoji a struktuře panství.^[31]

Přestože byl nově zaveden tzv. konskripční systém (*Conscriptions und Werbbezirks Systeme für Deutschen Landen und für Gallicien in Frieden und Kriegszeiten*)^[32] založený na myšlence všeobecné branné povinnosti, všech vrstev obyvatelstva se však netýkal. Úloha jednotlivých složek obyvatelstva monarchie v něm nebyla stejná. Početně největší část armády, tj. řadové mužstvo, byla doplňována především z řad obyvatel venkova, řemeslníků a dělnických profesí. Až do reformy Josefa II. stál v protikladu důstojnický sbor, jehož členové pocházeli z řad nižší šlechty a bohatších vrstev obyvatelstva habsburského soustátí.^[33] Císaři se k nelihosti šlechty podařilo prosadit zákaz prodeje důstojnických míst, důsledkem čehož

[28] Za sběr dat a tvorbu databáze pro vesnice třeboňského panství, s výjimkou vsi Bor, autoři děkují Bc. Lence Čihákové.

[29] Problematikou rekrutů z třeboňského panství na počátku 18. století se ve své kvalifikační práci zabýval Josef PATÁK, *Venkov a válka. Rekruti z třeboňského panství v habsburské armádě na počátku 18. století*. Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2018. Autor sice vytýčil velké množství zajímavých badatelských témat, avšak sám na hlubší pramennou analýzu zcela rezignoval, neboť se spokojil pouze s ilustrativními příklady uváděnými na dokreslení dobové situace. Srov. posudek oponenta diplomové práce <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/102952/120315952.pdf?sequence=6&isAllowed=y> (14. 5. 2022).

[30] Problematika doplňování vojska se stala vděčným námětem lidových písní. Jako informační zdroj posloužily k sepsání kvalifikační práce Otakar CHUDZIK, *Vojenské realie v moravských lidových písních*. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Palackého, Olomouc 2010.

[31] SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 1928, sign. IV.K y/6, kar. 107. Podrobnější informace ke konskripčním Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 48–51.

[32] A. ROMAŇÁK – V. DANGL (edd.), *Vojenské dějiny II*, s. 238–239.

[33] Ladislav ŠULÁK, *Povídání o bílém kabátě aneb Verbování a odvody. 1. část*, Malovaný kraj. Národopisný a vlastivědný časopis Slovácka 48, 2012, č. 3, s. 8–9 (zde s. 8).

byl důstojnický sbor očištěn od neschopných důstojníků, pro které vojenská služba představovala zdroj vysokých příjmů. Důstojnický sbor měl být nově doplňován nadanými jedinci, a to včetně obyvatel měst; důstojnické vzdělání se tak nově dostávalo neurozeným osobám.^[34]

Vlastní odvod rekrutů probíhal v kompetenci vrchnostenských úředníků. Ti určovali, kteří z poddaných půjdou k odvodu, a ručili také za to, aby se všichni již předem určení muži dostavili k odvodům. Ne všichni povolání jedinci byli ochotni dobrovolně a s pokorou se dostavit. Například Šebestián Černý, čeledín z Tuště (25 let) byl vsazen v Třeboni na zámku do vězení a vyslýchán (20. 12. 1793), neboť jinému čeledínovi Vojtěchu Šemberovi dopomohl k útěku. Suchdolský rychtář v doprovodu dvou konšelů měl zajistit jeho deportaci k odvodu. Když byl zajatec veden po silnici, z hospody vyšel a na eskortu zaútočil zdejší rváč Karel Schwinderschlägl. Zadržený čeledín se svým věznitelům vysmekl a vzal do zaječích. Vyslýcháný Šebestián Černý se vesnické skrumáže přímo neúčastnil, avšak „*psa velikého na ty sedláky štval*“.^[35]

Obdobné případy nebyly výjimečné, proto odvody rekrutů zpravidla probíhaly v noci za asistence ozbrojené eskorty a v přítomnosti rychtářů a konšelů.^[36] Během tzv. „*stavění rekrutů*“ (*Rekruten Stellung*) byli rekruti podrobni lékařské prohlídce, která rozhodovala o tom, zda dotyční jsou vhodní či nevhodní pro vojenskou službu. Kromě dostatečné fyzické zdatnosti byla rozhodující výška, jež museli rekruti splňovat. Rozmezí bylo stanoveno od pěti stop a dvou palců do pěti stop a šesti palců (168–180 cm).^[37] Ti z příchozích, kteří byli shledáni vyhovujícími požadavkům, byli zařazeni do seznamu rekrutů a vyčkávali na své přidělení ke konkrétním plukům.^[38] Zajímavé je, že někteří z nich navštívili místo odvodu opakovaně, jen aby bylo shledáno, že stále zůstávají schopní služby.^[39] Za tímto jevem stála procedura vlastního odvodu k jednotce. Když měl být rekrut přidělen k příslušnému pluku, byla lékařem znovu přezkoumávána jeho bojeschopnost. Jakmile složil vojenskou přípravu, získal kapesné ve výši tří zlatých a mohl být

[34] Důležitou úlohu hrála již v roce 1752 založená Tereziánská vojenská akademie ve Vídeňském Novém Městě. Do ní byli přijímáni chlapci ve věku šest až sedm let, kteří po absolvování 11 let studia odcházeli na důstojnické a poddůstojnické posty, nejlepší z nich jako praporečníci k pěchotě nebo jako důstojníci k janičárským jednotkám, ostatní jako kadeti k dělostřelectvu a pěchotě. V roce 1782 bylo z popudu Josefa II. zřízeno 30 vzdělávacích a výchovných ústavů pro vojenské děti při 18 německých (tedy i českých) a 12 uherských plucích. A. ROMAŇÁK – V. DANGL (edd.), *Vojenské dějiny II*, s. 243.

[35] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K y'3, fas. 1, fol. 139.

[36] KOL. AUTORŮ, *Pod císařským praporem*, s. 184.

[37] A. ROMAŇÁK – V. DANGL (edd.), *Vojenské dějiny II*, s. 240.

[38] L. ŠULÁK, *Povídání*, s. 8.

[39] SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 1928, sign. IV.K y'6, kar. 107, fol. 146r–148r.

konečně zařazen mezi mužstvo. Pak došlo k vlastnímu základnímu výcviku, označovanému jako „*abrichtuňk*“ (z německého *Abrichtung*).^[40]

Odvozy se staly nedílnou součástí venkovské každodennosti. Podléhali jim všichni muži ve věku od 17 do 40 let. V případě, že byli určeni pro službu u vozaťajstva, byla horní hranice odvodního věku navýšena na 50 let.^[41] Vrchnost i členové jejího úřednického aparátu si byli samozřejmě velmi dobře vědomi potřeby zabezpečení chodu hospodářského zázemí dominií – poddanských usedlostí, vrchnostenských dvorů a podniků. S ohledem na ekonomické hledisko bylo stanoveno, že odvozy mužů do armády nesmí narušovat chod selských a šlechtických hospodářství, řemeslnických dílen a manufakturních provozů.^[42] Uvedené nařízení se týkalo i výroby určené pro armádní potřeby. Ze stejných důvodů nesměl být vojenskými odvozy ohrožen chod dolů, hutí (železáren) či lodní dopravy. Vojenská služba však nezasahovala do života obyvatel habsburské monarchie stejným způsobem. V případě zámožnějších vrstev existovala možnost vyplacení se z vojenské služby, která však byla podmíněna uhrazením poměrně vysoké částky 300 zlatých. Této možnosti využívali synové pocházející nejenom z bohatých měšťanských, ale i venkovských rodin.^[43]

Za vlády císaře Františka I. v roce 1802, konkrétně 4. května, došlo k zásadní změně, když byla provedena reforma vojenské služby. Jednalo se o přímou reakci na nepříznivý vývoj válečných událostí, kdy rakouská vojska zaznamenala řadu porážek. Autorem této reformy byl arcivévoda Karel, prezident dvorské válečné rady, válečný a námořní ministr. Tehdy stále platná doživotní vojenská služba byla přes odpor konzervativních kruhů zrušena a délka vojenské služby byla rozčleněna podle druhu vojska a náročnosti výcviku. Nejkratší doba, kterou měl rekrut strávit v armádě, představovala deset let, pokud byl přidělen k pěchotě. Dvanáct let služby čekalo na toho, kdo byl povolán k jezdeckvu, a u technicky náročných jednotek, jakými byli dělostřelci a ženisté, byla délka služby stanovena na čtrnáct let.^[44] Posléze došlo též k přepracování doplňovacího systému, který byl do roku 1804

[40] KOL. AUTORŮ, *Pod císařským praporem*, s. 184. V případě, že dotyční byli nevhodní pro armádní službu, byl rovněž uveden důvod jejich nevhodnosti. Nejčastější příčinou byla výška, v konskripcích zapisovaná nejčastěji formou „*klein gar klein*“, ale i různá tělesná postižení a deformace. Aby byl přehled úplný, obsahují seznamy i informace o aktuálním místě pobytu dotyčného. Tak bylo u Víta Těhleho z Vítkova čp. 6 uvedeno, že „*dient in Dobew als Knecht*“ a není vhodný pro službu, neboť „*soll krumpfen Finger haben*“. Jiný muž nebyl vhodný pro službu, neboť měl „*beiden Augen blind*“, další byl již příliš stár. SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 1928, sign. IV.K ý 6, kar. 107, fol. 146r–148r; SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 1928, sign. IV.K ý 6, kar. 107, fol. 66v; SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 1928, sign. IV.K ý 6, kar. 107, fol. 274v.

[41] Karel Alois STARA, *Vývoj vojenství v českých zemích z pohledu genealoga*, in: Václav Hásek (ed.), *Sborník učebních textů kurzu pro pokročilé rodopisce*, Praha 2007, s. 225–248 (zde s. 237).

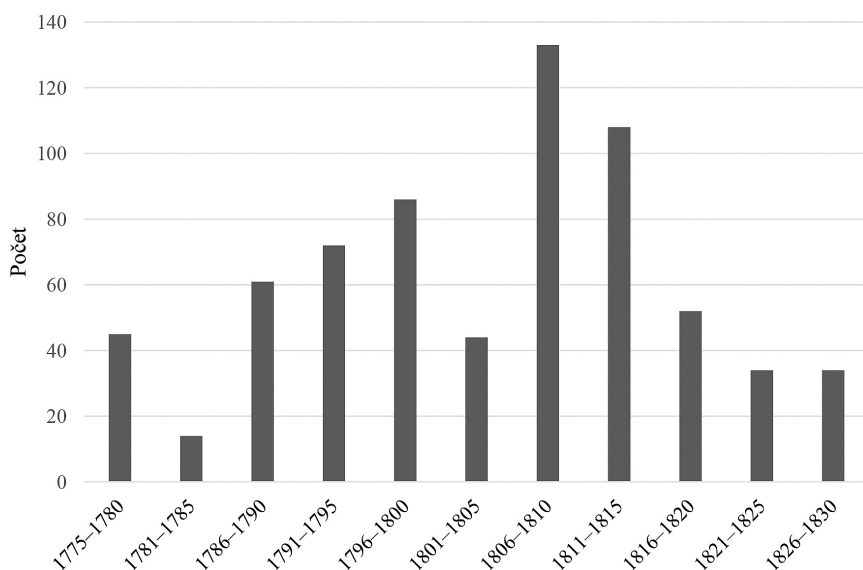
[42] KOL. AUTORŮ, *Pod císařským praporem*, s. 184.

[43] L. ŠULÁK, *Povídání*, s. 9.

[44] KOL. AUTORŮ, *Pod císařským praporem*, s. 203; Petr HAVEL, *Sloužit až do roztrhání těla*.

označován jako konskripční a odvodní (*Conscription und Recrutierungssystem*). Po skončení napoleonských válek byly sice přijaté reformy zachovány, ale došlo současně k zakonzervování vývoje. Důvodem bylo kromě mírového období především obrovské zadlužení státu. Roku 1827 byla vojenská služba stanovena jednotně v délce čtrnáct let, což platilo až do roku 1845. Tehdy byla délka vojenské služby v konskripčních zemích (Rakouské země, Čechy, Morava a Halič) snížena na osm let.^[45]

GRAF Č. 1. POČTY REKRUTŮ PODLE ROKU ODVODU, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1830
 GRAPH 1. NUMBER OF RECRUITS ACCORDING TO THE YEAR OF MILITARY CONSCRIPTION, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1830



Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).
 Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Důležitou změnou, která se dotkla také venkova, bylo zřízení dvou nových druhů jednotek. Jednalo se o zeměbranu (*Landwehr*) a armádní zálohu (*Reserveanstalt*), obě zřízené roku 1808. Účelem zeměbrany byla výhradně obrana rodné půdy. Povinnost v ní sloužit měli všichni zdraví muži mezi 18 a 45 lety, kteří předtím neprošli službou v armádě. Osvobozeni byli kromě služby neschopných

Doba vojákova „ležení“ od konce třicetileté války dodnes, Dějiny a současnost 28, 2006, č. 12, s. 30–32; Dušan UHLÍŘ, *Slunce nad Slavkovem*, Praha 1984, s. 37.

[45] A. ROMAŇÁK – V. DANGL (edd.), *Vojenské dějiny II*, s. 296.

mužů také šlechtici, duchovní, měšťané, umělci, učitelé, státní úředníci a sedláci.^[46] Výcvik zeměbranců tvořil nedílnou součást venkovské každodennosti. Byl odstupňován podle velikosti jednotky; každou neděli měl probíhat výcvik v četě či poločetě, jednou za měsíc v rámci setniny a každoročně byl povinný třítýdenní „*Waffenübung*“.^[47] Armádní záloha byla určena pro muže, kteří sice podléhali vojenské povinnosti, ale nebyli zatím odvedeni. Výcvik probíhal sedm týdnů hned po přiřazení k záloze a následující roky vždy tři týdny u náhradní divize. Cílem záloh bylo rychlé doplňování početních stavů řadových pluků bez výraznějšího navýšení financí.^[48]

TABULKA Č. 2. POČTY REKRUTŮ, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1830
TABLE 2. NUMBER OF RECRUITS, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ,
1775–1830

Roky	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
1775–1780	15	5,1	30	7,6	45	6,5
1781–1785	11	3,7	3	0,8	14	2,0
1786–1790	31	10,4	30	7,6	61	8,9
1791–1795	40	13,5	32	8,2	72	10,5
1796–1800	36	12,1	50	12,8	86	12,5
1801–1805	26	8,8	18	4,6	44	6,4
1806–1810	52	17,5	81	20,7	133	19,3
1811–1815	47	15,8	61	15,6	108	15,7
1816–1820	19	6,4	33	8,4	52	7,5
1821–1825	6	2,0	28	7,1	34	4,9
1826–1830	14	4,7	26	6,6	40	5,8
CELKEM	297	100,0	392	100,0	689	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

[46] Miroslav SVOBODA, *Zřizování zeměbrany na jižní Moravě r. 1808*, in: Miroslav Svoboda (ed.), *Hranice na jižní Moravě a její obrana od doby římské*. XXX. Mikulovské sympozium. 22.–23. října 2008, Mikulov 2016, s. 227–248 (zde s. 229).

[47] A. ROMAŇÁK – V. DANGL (edd.), *Vojenské dějiny II*, s. 283.

[48] KOL. AUTORŮ, *Pod císařským praporem*, s. 205–206.

TABULKA Č. 3. REKRUTI PODLE SOCIÁLNÍHO PŮVODU, PANSTVÍ PROTIVÍN
A TŘEBOŇ, 1775–1802

TABLE 3. MILITARY RECRUITS ACCORDING TO THEIR SOCIAL ORIGIN, DOMAINS
OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1802

Původ rekruta	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
Sedlák	58	43,0	90	56,3	148	50,2
Chalupník	18	13,3	14	8,8	32	10,8
Domkář	8	5,9	2	1,2	10	3,4
Podruh	32	23,7	44	27,5	76	25,8
Ostatní	16	11,9	6	3,7	22	7,4
Neurčeno	3	2,2	4	2,5	7	2,4
CELKEM	135	100,0	160	100,0	295	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Válečné konflikty, které vedla habsburské monarchie, se odrážely ve zvýšených počtech naverbovaných a od roku 1781 také odvedených rekrutů (Graf č. 1).^[49] Od počátku sledovaného období to byla především válka o bavorské dědictví (1778–1779), která se velmi promítla do nárůstu naverbovaných mužů. V následujícím krátkém období míru bylo odvedeno nejméně rekrutů za celé sledované období, a to pouze 2,0 % všech vojáků. Osmá rakousko-turecká válka (1787–1791), která byla následována desetiletím francouzských revolučních válek, si vyžádala značné navýšení početních stavů armády. Po období relativního klidu na počátku 19. století následovalo naopak období, které se vyznačovalo nejvyššími počty odvedených. Tento vývoj je možné dát jednoznačně do souvislosti s válkou třetí (1805), čtvrté (1806–1807) a páté koalice (1809). Během nich byla několikrát ohrožena samotná monarchie a na jejím území byly svedeny zásadní bitvy – u Slavkova (1805), u Aspern a Esslingu (1809), u Wagramu (1809) či u Znojma (1809). Kvůli nedostatku řadové pěchoty byly v těchto bitvách nasazeny i prapory Landwehru.^[50] Až do roku 1815 se počty nových rekrutů nesnižovaly, a to s ohledem na další vývoj napoleonských válek, které vyvrcholily válkou šesté koalice (1812–1814) a bitvou u Waterloo (1815). Během tohoto desetiletí byla ze zkoumaných panství odvedena více než třetina (35,0 %) všech rekrutů, kteří nastoupili vojenskou službu mezi roky 1775 a 1830. Naopak počínaje rokem 1816 je možné pozorovat zásadní

[49] Vzájemnou provázanost mezi počty rekrutů (podle zemí habsburské monarchie) a válečnými konflikty (1774–1781) doložil M. HOCHEDLINGER, *Thron & Gewehr*, s. 438–556.

[50] A. ROMAŇÁK – V. DANGL (edd.), *Vojenské dějiny II*, s. 283.

redukcí početního stavu armády ať skrze navyšující se počty propouštěných vojáků či prostřednictvím zásadního snížení nově odvedených rekrutů.

Odvody – sociální status a věk rekrutů

Verbování, které až do roku 1781 sloužilo k získávání nových rekrutů pro potřeby habsburské armády, mělo být dobrovolné. Příslušní verbíři nesměli užívat lsti a násilí při získávání nových rekrutů. Skutečná praxe se však od normy značně odlišovala – vrchnost a její úředníci neradi viděli procházet verbíře po svých vsích a najímat všechny, kteří jim přišli do cesty. A tak, aby vrchnost ochránila pracovní sílu na svých panstvích, s verbíři spolupracovala a sama jim připravovala ze svého pohledu k odvodu „vhodné“ osoby. Snažila se tak své vesnice a městečka zbavit všelijakých nespokojenců, buřičů, rebelů a obecně problémových osob. Častým cílem verbířů se stávali také sirotci a potulující se osoby.^[51]

Zcela zásadním faktorem při odvodu rekrutů tak byl jejich společenský status. Předpoklad, že čím níže na společenském žebříčku se nacházela daná vrstva venkovské společnosti, tím více jejich mužských členů bylo odváděno do armády, se ve sledovaných regionech podařilo doložit pouze částečně. V období před reformou z roku 1802 rekruti nejčastěji pocházeli z řad sirotků. Na venkově jich bylo poměrně hodně a pro vrchnost mohlo být jejich odvedení do vojenské služby výhodné i z finančního hlediska.^[52] Vojenská služba totiž velmi často znamenala odložení výplaty sirotčích peněz a otázkou pro další zkoumání zůstává, jak bylo naloženo s penězi již vloženými do sirotčí pokladny. V případech obou zkoumaných regionů platilo, že před reformou z roku 1802 představovali sirotci nezávisle na společenském postavení jejich zemřelého otce téměř polovinu všech odvedených rekrutů (47,3 %). Zároveň se od sebe obě oblasti v tomto ohledu lišily jen minimálně. Na Protivínsku tvořili sirotci před zrušením doživotní vojenské služby 47,4 % rekrutů (64 z 135) a na třeboňském panství 55,0 % mužů nastupujících vojenskou službu (88 z 160).

Díky sledování rodinných konstelací jednotlivých rekrutů je možné oproti staršímu výzkumu^[53] určit původní sociální status naprosté většiny rekrutů-sirotků. Bez přihlídnutí k osíření vyjde najevo, že více než polovinu rekrutů tvořili ve starším období (1775–1802) překvapivě potomci sedláků (50,2 %), přičemž na Třeboňsku byl jejich podíl oproti Protivínsku mírně vyšší. Zásadní podíl připadl

[51] L. ŠULÁK, *Povídání*, s. 8.

[52] Souvislosti mezi osířením a odvedením do armády se doposud nikdo nevěnoval. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Odvodění a osíření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016, s. 204.

[53] Václav ČERNÝ, *Odvod branců, délka vojenské služby a návrat vysloužilců do venkovské společnosti. Panství Protivín 1780–1830*, in: Jitka Balcarová – Eduard Kubů – Eduard Šouša (edd.), *Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době*, Praha 2017, s. 23–37.

také na příslušníky podružských rodin, kteří tvořili čtvrtinu všech rekrutů (25,8 %). Nezanedbatelnými skupinami byli rovněž rekruti z chalupnických rodin (10,8 %) a skupina „ostatních“, kteří tvořili 7,4 % odvedených. Do této skupiny byli zařazeni synové vrchnostenských zaměstnanců (kuchaři, zahradníci, panští hajní, šafáři), ale i pastýřů, venkovských řemeslníků (synové kovářů, krejčích, kolářů) či synové venkovského učitele. Je však nutné dodat, že zásadní vliv měl charakter osídlení jednotlivých lokalit. To se promítalo do odlišných společenských struktur, rozdílných počtů selských gruntů ve sledovaných vesnicích a zároveň odlišného tempa výstavby dalších především domkářských nemovitostí. I tak však uvedená zjištění dokládají, že se selské rodiny zásadním způsobem podílely na počtu odvedených mužů. To by odporovalo tvrzením dřívějších autorů o verbování z řad pro vrchnost nepohodlných skupin obyvatelstva. Vysvětlení nabízí probíhající výzkum. Ten naznačuje, že se v selských rodinách dospělosti dožíval průměrně vyšší počet potomků a tím pádem i synů, kteří mohli být odvedeni do armády. Na definitivní výsledky je však ještě brzy. Co je však zřejmé již nyní, je skutečnost, že v případě války a zvýšené potřeby rekrutů získávala armáda mladé muže, kde jen to bylo možné. Běžným jevem tak bylo i odvedení více synů z jediné rodiny.

TABULKA Č. 4. REKRUTI PODLE SOCIÁLNÍHO PŮVODU, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1802–1830

TABLE 4. MILITARY RECRUITS ACCORDING TO THEIR SOCIAL ORIGIN, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1802–1830

Původ rekruta	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
Sedlák	46	28,5	82	35,3	128	32,5
Chalupník	30	16,4	30	12,9	60	15,2
Domkář	33	20,0	9	3,9	42	10,7
Podruh	26	16,4	89	38,4	115	29,2
Ostatní	24	12,1	17	7,3	41	10,4
Neurčeno	3	6,6	5	2,2	8	2,0
Celkem	162	100,0	232	100,0	394	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

V druhé polovině sledovaného období, ovlivněném nařízením z roku 1802, se původ jednotlivých rekrutů stal mnohem rovnoměrnějším napříč společenskými vrstvami venkovské společnosti. Významné bylo stejně jako v předcházejícím období zastoupení sirotků, jejichž podíl však poklesl na 30,3 % (102 z 337 rekrutů).

Pozorovatelný byl v tomto ohledu rozdíl mezi sledovanými regiony. Zatímco na Protivínsku se po reformě podíl sirotků na celkovém počtu rekrutů zásadně snížil na 24,7 % (40 z 162), na Třeboňsku tvořili sirotci stále více než třetinu všech odvedených mužů – 34,9 % (81 z 232). Nejvíce nových vojáků stále poskytovaly rodiny sedláků (32,5 %) a rodiny podruhů (29,2 %). Velmi nápadný je v tomto ohledu nárůst podílu synů z domkářských rodin (10,7 %), který byl trojnásobný oproti období 1775–1802 (3,4 %). Více rekrutů pocházelo i z chalupnických rodin, jejichž podíl se zvýšil na 15,2 %. Vyšší byl i podíl „ostatních“ (10,4 %), kterým dominovali synové kovářů (15 rekrutů) následováni muži z pastýřských rodin (9 rekrutů).

TABULKA Č. 5. VĚK REKRUTŮ, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1802
TABLE 5. THE AGE OF MILITARY RECRUITS, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1802

Věk	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
10–14	1	0,7	-	-	1	0,3
15–19	23	17,1	21	13,1	44	14,9
20–24	63	46,7	92	57,5	155	52,6
25–29	29	21,5	43	26,9	72	24,5
30–34	9	6,7	3	1,9	12	4,1
35–39	3	2,2	-	-	3	1,0
40–44	3	2,2	-	-	3	1,0
45–49	2	1,5	1	0,6	3	1,0
50–54	1	0,7	-	-	1	0,3
55–59	1	0,7	-	-	1	0,3
Celkem	135	100,0	160	100,0	295	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Těžko opominutelným faktorem při výběru vhodných rekrutů byl věk. Ten mohl být značně proměnlivý kvůli věkovému rozpětí 17–40 let a 17–50 let u vozatajstva daného reformou uvedenou do praxe roku 1781.^[54] Na základě tohoto rozmezí by bylo možné očekávat poměrně rovnoměrné rozložení rekrutů napříč téměř všemi věkovými kategoriemi. Pro tuto hypotézu by hovořily i okolnosti v podobě proměnlivých výsledků rakouských vojsk v průběhu válek s revoluční Francií

[54] K. A. STARA, *Vývoj*, s. 237.

i válek napoleonských, jež mohly způsobit, že by monarchie odváděla všechny muže schopné služby v armádě.

TABULKA Č. 6. VĚK REKRUTŮ, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1803–1830
TABLE 6. THE AGE OF MILITARY RECRUITS, DOMAIN OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1803–1830

Věk	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
10–14	-	-	-	-	-	-
15–19	31	19,2	52	22,4	83	21,0
20–24	99	61,1	127	54,8	226	57,4
25–29	24	14,8	48	20,7	72	18,3
30–34	3	1,9	4	1,7	7	1,8
35–39	2	1,2	1	0,4	3	0,8
40–44	1	0,6	-	-	1	0,2
45–49	2	1,2	-	-	2	0,5
50–54	-	-	-	-	-	-
55–59	-	-	-	-	-	-
Celkem	162	100,0	232	100,0	394	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Přesto však byl v období od roku 1775 do roku 1802 ve zkoumaných regionech nejobvyklejším rekrutem mladý muž ve věku od 20 do 29 let včetně (77,1 %). Nižší zastoupení měla tato věková kategorie rekrutů na Protivínsku (68,2 %), naproti tomu na Třeboňsku tvořili tito muži více než čtyři pětiny odvedenců (84,4 %). S ohledem na spodní věkovou hranici odvodu stanovenou na 17 let byl odveden nemalý podíl mládenců ve věkové kategorii 15–19 let (14,9 %). Vůbec nejobvyklejším věkem při odvodu rekruta bylo rozmezí 20–24 let. Před reformou z roku 1802 se v této kategorii nacházelo 155 rekrutů z 295 odvedených (52,6 %). V rámci zkoumaného vzorku se jeví výjimečným sirotek František Kuneš z Kestřan. Ten byl vrchnostenskými úředníky evidovaný jako voják poprvé k roku 1800 ve věku 14 let^[55] a v evidenci zůstal až do roku 1824/1825, kdy byl jednoduše vyškrtnut. Domů se již nevrátil, a tak jej po určité době vrchnost jednoduše přestala evidovat, aniž by byl znám jeho osud. Takto nízký věk u rekruta samozřejmě působí podezřele a nabízí se otázka správnosti věku uvedeného v soupisech

[55] SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 477, sign. V AU No 6/103, kn. č. 396, fol. 185v.

poddaných. Bohužel v jeho případě se věk pomocí matriční evidence ověřit nepodařilo.^[56]

Oproti staršímu období došlo v souvislosti s reformou z roku 1802 v letech 1803–1830 ke změně věkové struktury odvedenců. Při téměř shodné situaci v obou zkoumaných regionech byl věk 309 z 394 rekrutů, tedy celých 78,4 % z nich, 15–24 let. Došlo tak k posunu a odváděno bylo více mladších rekrutů. Ostatně muži ve věkové skupině 15–19 let tvořili v obou regionech vždy nejméně jednu pětinu odvedených (celkem 21,0 %). Stále však byl nejběžnějším rekrutem muž ve věku 20–24 let (57,4 %). Třetí nejpočetnější skupinou byli muži, kteří nastoupili vojenskou službu mezi dvacátým pátým a třicátým rokem života (18,3 %). Případy rekrutů, kteří překročili třicítku byly zcela ojedinělé (13 z 394 mužů) a na celku se podílely zanedbatelnými 3,3 %.

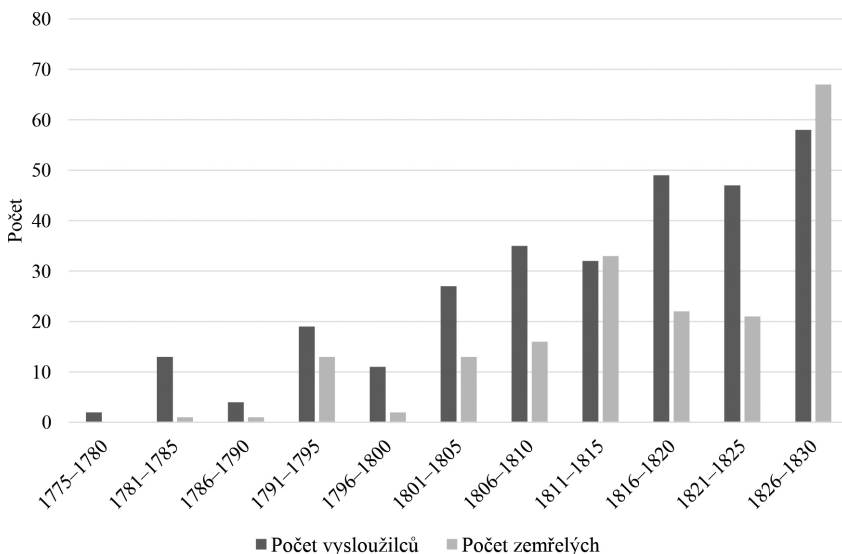
Délka služby

Pokud se v nějakém aspektu vojenské služby mužů z venkovských oblastí Čech zásadně projevila reforma ze 4. května 1802, tak právě v délce vojenské služby. Opuštění do té doby uplatňovaného modelu doživotní služby bylo zlomovým momentem. Ten nabízel rekrutům alespoň nějakou vidinu konce jistě nelehkých let v armádě. Ta byla navíc na přelomu 18. a 19. století v téměř nepřetržitém válečném stavu. Nejdůležitějším cílem byl pro muže odvedené nejen z venkova vlastní návrat, což především pro ty odvedené mezi roky 1775–1802 nebylo vůbec jednoduché (graf č. 2) Patrný je především, nezávisle na roku odvodu, nárůst počtu vysloužilců jednak v souvislosti s ukončením jednotlivých bojových operací, ale především s přijetím reformy z roku 1802. Naopak počty prokazatelně zemřelých rekrutů, které dosáhly vrcholu v závěru napoleonských válek, po roce 1815 zásadně poklesly.^[57]

[56] V rámci výzkumu se podařilo prokázat, že rozdíl mezi věkem v soupisu poddaných a věkem podle matriky pokřtěných/narozených byl na přelomu 18. a 19. století v naprosté většině případů minimální. K větším odchylkám docházelo zejména v případech, kdy se osoba přistěhovala na panství odjinud. Rozdíl do 3 let věku je prokazatelný u 90,7 % rekrutů. Z 571 případů ověřených skrze porovnání s matriční evidencí byly zaznamenány tyto odchylky: 0 – 26,4 %; 1 rok – 33,8 %; 2 roky – 21,4 %; 3 roky – 9,1 %; 4 roky – 3,7 %; 5 let – 1,9 %; 6 let – 1,2 %; 7 let – 0,8 %; 8 let – 0,5 %; 9 let – 0,4 %; 10 let – 0,4 %; 14 let – 0,4 %.

[57] Za nápadným nárůstem počtu zemřelých mezi roky 1826–1830 stojí vývoj na panství Třeboň. Zde vrchnostenská úředníci v roce 1827 provedli revizi nepřítomných mužů a řadu vojáků označili za již zemřelé – konkrétně 56 z 67 zemřelých bylo tak označeno toho roku.

GRAF Č. 2. POČTY VYSLOUŽILCŮ A ZEMŘELÝCH VE SLUŽBĚ PODLE ROKU NÁVRATU/ÚMRTÍ, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1830
 GRAPH 2. NUMBER OF VETERANS AND DEADS DURING THE MILITARY SERVICE ACCORDING TO THE YEAR OF RETURN OR DEATH, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1830



Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).
 Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Z rekrutů odvedených před reformou z roku 1802 se do místa svého bydliště nikdy nevrátilo 160 z 295 rekrutů (54,2 %). Pět mužů bylo prokazatelně v roce 1830 stále ve službě, nebo o tom byli alespoň vrchnostenští úředníci přesvědčeni (1,7 %). Třetina všech rekrutů (33,9 %) zemřela během výkonu vojenské služby. Další 60 odvedených se již nikdy nevrátilo do „domovské“ vsi (20,3 %). V jejich případě je bez studia dalších pramenů nemožné určit, jestli zemřeli v boji, na následky nějakého zranění či na nemoci, které se v průběhu tažení vždy rychle šířily. Jinou možností byla dezerte a usazení na jiném místě. Doma se však již neobjevili a vrchnosti nebyly jejich osudy známy. A tak, jakmile dosáhli pro návrat nepravděpodobného věku, byli z evidence poddaných jednoduše vyřazeni.

TABULKA Č. 7. DÉLKA VOJENSKÉ SLUŽBY, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ,
1775–1802

TABLE 7. LENGHT OF MILITARY SERVICE, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ,
1775–1802

Počet let	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
0–9	33	24,5	33	20,6	66	22,4
10–14	10	7,4	6	3,8	16	5,4
15–19	8	5,9	15	9,4	23	7,8
20–24	4	3,0	8	5,0	12	4,1
25–29	3	2,2	6	3,8	9	3,1
30–34	-	-	1	0,6	1	0,3
35–39	1	0,7	1	0,6	2	0,7
45–49	-	-	1	0,6	1	0,3
Smrt ve službě	33	24,5	67	41,9	100	33,9
Neurčeno	42	31,1	18	11,2	60	20,3
Stále ve službě	1	0,7	4	2,5	5	1,7
Celkem	135	100,0	160	100,0	295	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Ze 130 vysloužilců, kteří byli k vojsku odvedeni před reformou z roku 1802, strávily čtyři pětiny ve službě do dvaceti let (80,8 %). Poté šance na návrat zásadně klesají, i když několik mužů se dokázalo vrátit i po třiceti letech služby. Vůbec nejobvyklejší délkou služby u odvedených mezi roky 1775 a 1802 byla lhůta do deseti let strávených v armádě (50,8 % navrátilců).

Po stanovení maximální horní hranice délky služby na čtrnáct let se do této lhůty do výchozí lokality navrátilo 39,0 % všech rekrutů a dokonce 81,1 % všech veteránů (154 z 190). Pro srovnání z mužů odvedených v letech 1775–1802 se do patnácti let vrátilo 27,8 % rekrutů, ale pouze 63,1 % všech navrátilců. Zatímco na Třeboňsku malá část mužů sloužila déle než čtrnáct let (31 z 117 veteránů), z 68 navrátilců z Protivínska pouze pět mužů sloužilo déle než čtrnáct let a vrátilo se do roku 1830.

TABULKA Č. 8. DÉLKA VOJENSKÉ SLUŽBY, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ,
1803–1830

TABLE 8. LENGHT OF MILITARY SERVICE, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ,
1803–1830

Počet let	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
0–9	45	27,8	47	20,3	92	23,3
10–14	23	14,2	39	16,8	62	15,7
15–19	5	3,1	24	10,4	29	7,4
20–24	-	-	4	1,7	4	1,0
25–29	-	-	3	1,3	3	0,8
30–34	-	-	-	-	-	-
35–39	-	-	-	-	-	-
40–44	-	-	-	-	-	-
45–49	-	-	-	-	-	-
Smrt ve službě	48	29,6	53	22,8	101	25,6
Neurčeno	8	4,9	14	6,0	22	5,6
Stále ve službě	33	20,4	48	20,7	81	20,6
Celkem	162	100,0	232	100,0	394	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Čtvrtina všech rekrutů zemřela při výkonu služby (25,6 %), přičemž vyšší procentuální ztráty při srovnání obou regionů vykazovalo Protivínsko. Z mužů původem z tohoto panství nalezlo smrt ve službě 29,6 %, zatímco na Třeboňsku činil podíl doložitelně zemřelých „jen“ 22,8 %. Přesto se po reformě z roku 1802 celkové ztráty snížily, když se prokazatelně ze služby nenavrátilo pouze 31,2 % odvedených mužů. Naproti tomu se ve srovnání s předcházejícím obdobím výrazně snížil počet těch vojáků, kteří se během vojenské služby „ztratili“ a vrchnost nezískala o jejich dalších osudech žádné informace (z 20,3 % na 5,6 %). Důvodem mohlo být jednak zklidnění politické situace po roce 1815, ale i zlepšení výkonu státní správy a komunikace vojenských orgánů s vrchnostenskými úřady. Zvláštní skupinu mužů představovali rekruti, kteří po roce 1802 nastoupili vojenskou službu a v roce 1830 v armádě stále setrvali. Těchto mužů bylo s ohledem na konec souvislých řad soupisů poddaných relativně hodně – 81, tedy 20,6 % všech rekrutů.

Návrat vysloužilců do venkovské společnosti

Návrat vysloužilých vojáků do míst jejich původu nebyl jistě jednoduchý ani pro ně, ani pro vesnickou komunitu. Navrátilci se oproti obecně tradovanému názoru dokázali velmi dobře integrovat do venkovské společnosti. Dlouhé období služby mělo za následek, že vysloužilci se často vraceli do prostředí, které jim už bylo cizí. Nevěděli, jaká bude „doma“ rodinná konstelace, zda vůbec někdo z jejich rodiny ve vsi zůstal nebo zda byl – v krajním případě – ještě na živu. Tyto otázky jim nepochybně vyvstaly na mysli, když se po deseti, dvanácti či čtrnácti letech vraceli. Určité kontakty s domácím prostředím mohli udržovat prostřednictvím dovolených, při nichž se načas vraceli domů. Důležitou otázkou zůstává, dokdy rodina mohla počítat s návratem odvedeného rekruta. Vrchnost navíc nevnímala muže propuštěné z armády zcela kladně, neboť povětšinou odvykli těžké fyzické práci, takže po svém návratu měli neblahý vliv na pracovní morálku ve svém působišti.^[58]

Pokud dotyčné minul osud mnohých a během služby nezemřeli, což ve starším období potkalo téměř třetinu a v mladším období pětinu všech rekrutů, měli velkou šanci navrátit se do rodné vsi. Takové vyhlídky se samozřejmě zvyšovaly v případech, pokud byl rekrut odveden v době míru. Veteránům se po jejich návratu nabízely tři možnosti, jakým způsobem se začlenit zpět do společnosti a zároveň si zajistit živobytí.

Prvním krok na cestě k novému začlenění propuštěných vojáků do sociální sítě vesnice byl sňatek, který se v některých případech uskutečňoval nikoliv v závislosti na rodišti, ale posledním místě služby v armádě. Neopomenutelnou roli při volbě partnerky hrál věk vysloužilců, který závisel na délce vojenské služby. Od něj se samozřejmě odvíjel mužův zdravotní stav a fyzická kondice. Například patentální invalida^[59] Matouš (něm. Matthäus) Popelář z Boru (panství Třeboň) se po svém propuštění z vojenské služby (1808–1826) již nevrátil domů a našel příbytek v kutnohorských kasárnách. Ve věku 34 let se oženil (25. 1. 1820) s Františkou (26 let), dcerou mlynáře Josefa Zvolského z Nového Příma; daleko od rodné vsi

[58] Josef GRULICH, *Migrační strategie. Město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století*, České Budějovice 2018, s. 142.

[59] Vojenský invalida, který na základě svého postižení získal úřední dokument (*Patental-Verpflegs-Urkunde*), díky němuž mohl požívat určitých práv a výhod. Patentální listina opravňovala svého držitele k pobírání gáže v místě pobytu, které si sám mohl se svolením místních úřadů zvolit. Pokud bylo potřeba, měl takový invalida nárok na bezplatný příbytek a palivové dříví. Držitel listiny měl být samostatný a schopný přivýdělků. V případě potřeby mohli být patentální invalidé armádou povoláni zpět do služby do pro ně vhodných pozic (u posádek, špitálů, pohraniční kordonů). Typickým příkladem uplatnění byly trafiky či pozice obecního sluhu, cestáře aj. Pokud bylo postižení takového charakteru, že nebyl invalida schopen práce, dostal mnohdy pouze flašinet a oficiální povolení k žebrotě. J. PECHÁČEK, *Dohlížet a odměňovat. Patentální invalidé*, s. 24–25; Václav ELZNIC, *Glosář pro rodopisce a kronikáře*, Praha 1978, s. 78.

následně založil vlastní rodinu.^[60] Naproti tomu jeho mladší bratr Matěj (něm. Matthias) Popelář (* 19. 1. 1799)^[61] byl po ukončení vojenské služby (1820–1830) vzhledem k špatnému zdravotnímu umístěn do pražské Invalidovny (1831), kde následujícího roku zemřel ve věku pouhých 33 let.

TABULKA Č. 9. VĚK VYSLOUŽILCŮ, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1802
TABLE 9. THE AGE OF MILITARY VETERANS, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1802

Věk	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
15–19	1	1,7	-	-	1	0,8
20–24	7	11,9	9	12,7	16	12,3
25–29	14	23,7	13	18,3	27	20,8
30–34	12	20,3	9	12,7	21	16,2
35–39	11	18,6	14	19,7	25	19,2
40–44	8	13,6	14	19,7	22	16,9
45–49	3	5,1	5	7,1	8	6,1
50–54	2	3,4	4	5,6	6	4,6
55–59	1	1,7	2	2,8	3	2,3
60–64	-	-	1	1,4	1	0,8
Celkem	59	100,0	71	100,0	130	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Až do roku 1802, kdy došlo k zrušení doživotní vojenské služby, propuštění z armády přicházelo do úvahy pouze z důvodu invalidity způsobené následkem válečného zranění, pro fyzickou nedostatečnost, či vyjednané propuštění kvůli převzetí usedlosti a naplnění dědických povinností. Díky uvedeným okolnostem byl věk veteránů (vysloužilců), kteří se navraceli na panství Třeboň a Protivín, poměrně různorodý a zastoupení jednotlivých věkových skupin v rozmezí 20 až 44 let (85,4 %, 111 z 130 vysloužilců) vcelku vyrovnané. Nejvíce veteránů se z vojny vracelo ve věku 25–29 (20,8 %) a 35–39 let (19,2 %).

[60] SOA v Praze, Sběrka matrik z území Středočeského kraje, ŘKFÚ Kutná Hora, kn. č. 16, O (1784–1827), s. 191.

[61] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Suchdol nad Lužnicí, kn. č. 5, N (1756–1805), fol. 553v.

TABULKA Č. 10. VĚK VYSLOUŽILCŮ, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1803–1830
 TABLE 10. THE AGE OF MILITARY VETERANS, DOMAINS OF PROTIVÍN AND
 TŘEBOŇ, 1803–1830

Věk	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
15–19	1	1,4	1	0,8	2	1,1
20–24	14	19,2	14	12,0	28	14,7
25–29	25	34,3	25	21,4	50	26,3
30–34	20	27,4	27	23,1	47	24,7
35–39	9	12,3	28	23,9	37	19,5
40–44	2	2,7	20	17,1	22	11,6
45–49	2	2,7	2	1,7	4	2,1
Celkem	73	100,0	117	100,0	190	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

U mužů naverbovaných po roce 1802, kteří přežili službu v armádě a navraceli se do domovských lokalit (190 osob), se zřetelně projevil vliv reformy. Především žádný z veteránů se nevrátil po čtyřicátém devátém roce života a nejběžnějším věkem vysloužilce bylo rozpětí 25–39 let. V tomto věku se navrátilo 70,5 % mužů. Nejvyšší zastoupení pak měli navrátilci ve věku 25–29 let (26,3 %) a 30–34 let (24,7 %), což zřetelně odráží dopad zrušení doživotní vojenské služby, neboť věk vysloužilců a nejběžnější věk odvedených rekrutů od sebe dělí 10–14 let povinné služby. Většina z veteránů se tak z armády navrátila ve věku, kdy si stále mohli hledat vhodné partnerky a zakládat rodiny. O tom vypovídají souhrnné údaje pro všechny navrátilce z obou sledovaných regionů. Z 689 rekrutů se do roku 1830 navrátilo 320 (46,4 %), z nichž dvě třetiny (230) krátce po svém příchodu domů uzavřely sňatek (71,9 %).

Vojenská služba se v některých případech stala odrazovým můstkem společenského vzestupu; někomu však i v mírových letech mohla přispět k předčasnému ukončení života. Tuto skutečnost lze doložit na příkladu životních osudů bratrů Sládkových z Boru (panství Třeboň). Starší Jan (* 18. 6. 1800)^[62] na vojně sloužil u polních myslivců, kteří počátkem čtyřicátých let 19. století stáli u zrodu finanční stráže. On sám zažil společenský vzestup a po letech vojenské služby povýšil, neboť byl jmenován do funkce „vyššího dohlážitela“ v Kristiánově, blízko severočeského Frýdlantu, avšak daleko od domova. U mladšího Matěje Sládka

[62] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Suchdol nad Lužnicí, kn. č. 5, N (1756–1805), fol. 554v.

(* 11. 1. 1807)^[63] bylo v souvislosti s dědickým řízením (1847) do pozemkové knihy pouze lakonicky poznamenáno: „Vojenského stavu již před 5 lety zemřel a sice v Polsku.“^[64]

TABULKA Č. 11. PRODLEVA MEZI KONCEM VOJENSKÉ SLUŽBY A VSTUPEM VETERÁNŮ DO MANŽELSTVÍ, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1830
TABLE 11. TIME DELAY BETWEEN THE END OF MILITARY SERVICE AND MARRIAGES OF VETERANS, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1830

Počet let	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
0–1	41	37,3	78	51,7	119	45,6
2–4	18	16,4	9	5,9	27	10,4
5–9	15	13,6	13	8,6	28	10,7
10–14	8	7,3	1	0,7	9	3,4
15+	3	2,7	-	-	3	1,2
Sňatek při VS*	3	2,7	7	4,6	10	3,8
Ženat před VS**	8	7,3	11	7,3	19	7,3
N (konec SP)***	1	0,9	2	1,3	3	1,1
Neurčeno	13	11,8	30	19,9	43	16,5
Celkem	110	100,0	151	100,0	261	100,0

* Oženil se v průběhu vojenské služby. / Married during military service. **Ženatý před nástupem vojenské služby. / Married before military service. ***Neurčena prodleva mezi sňatkem a koncem služby. Voják, který se později oženil, byl v době ukončení evidence (1830/1839) stále ve službě. / Unspecified delay between marriage and end of service. The soldier, who later married, was still in service at the time the records ended (1830/1839).

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 24–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 24–28).

V naprosté většině případů vstoupili veteráni do manželství ihned po konci vojenské služby. Při srovnání data sňatku a posledního zápisu o vojenské službě v soupisech poddaných vyšlo najevo, že pokud se vysloužilce oženil až po ukončení služby v armádě, stalo se tak nejběžněji téhož roku, nebo o jeden rok dříve či později (64,0 %; 119 z 186). Situace, kdy se svatba podle matriční knihy uskutečnila rok před poslední zmínkou o vojenské službě v soupisech poddaných, je možné připsat na vrub prodlevě mezi událostí a jejím zachycení vrchnostenskými

[63] Tamtéž, kn. č. 6, N (1805–1840), fol. 220v.

[64] SOA v Třeboni, Vs Třeboň sign. OS Třeboň 33, kn. č. 143 (1707–1878), fol. 12r.

úředníky při aktualizaci evidence poddaných. Naopak případy, kdy byl sňatek uzavřen dva a více let před koncem vojenské služby, byly chápány jako svazky uzavřené v průběhu služby v armádě (3,8 % z prokazatelně ženatých vojáků). Nejvíce veteránů – čtyři pětiny (78,5 %; 146 z 186), u nichž se doposud podařilo doložit prodlevu mezi koncem služby a sňatkem – vstoupilo do manželského života do pěti let od propuštění z armády. Prodlevu mezi koncem služby a sňatkem delší než deset let se podařilo doložit pouze u malého procenta matričních zápisů (6,5 %; 12 z 186).

TABULKA Č. 12. VĚK VOJÁKŮ A VYSLOUŽILCŮ PŘI PRVNÍM SŇATKU, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1830
TABLE 12. THE AGE AT FIRST MARRIAGE OF SOLDIERS AND MILITARY VETERANS, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1830

Věk	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
20–24	8	7,3	6	4,0	14	5,4
25–29	26	23,6	28	18,5	54	20,7
30–34	26	23,6	21	13,9	47	18,0
35–39	20	18,2	31	20,5	51	19,5
40–44	8	7,3	12	7,9	20	7,7
45–49	1	0,9	8	5,3	9	3,4
50–54	-	-	1	0,7	1	0,4
55+	-	-	1	0,7	1	0,4
Ženat před VS	8	7,3	11	7,3	19	7,3
Neurčeno	13	11,8	32	21,2	45	17,2
Celkem	110	100,0	151	100,0	261	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

S ohledem k v naprosté většině případů žádné či velmi malé prodlevě mezi koncem služby a vstupem do manželství se do sňatkového věku veteránů přímo promítal věk při konci vojenské služby. Nejběžnějším sňatkovým věkem vojáka tak bylo rozpětí 25–39 let (58,2 %). Při zaměření pozornosti pouze na vojáky, u kterých se podařilo dohledat matriční záznam, tvořili tito v uvedeném věkovém rozmezí 77,2 % (152 z 197). Věkové kategorie v tomto rozpětí byly velmi vyrovnané, přesto lze za nejběžnější sňatkový věk vojáka označit rozmezí 25–29 let (27,4 % vojáků,

kteří uzavřeli sňatek po začátku vojenské služby). Doposud publikované výzkumy došly k závěru, že nejběžnějším sňatkovým věkem svobodných mužů na přelomu 18. a 19. století bylo rozmezí 20–24 let, přičemž však docházelo k posunu a od přelomu století převládala věková skupina 25–29 let. Tento trend po roce 1800 získával na rychlosti.^[65]

Důležité je připomenout, že v malém počtu byli odvedeni i muži, kteří již byli ženatí před vojenskou službou. S ohledem na skupiny obyvatelstva vyjmuté z vojenské služby se jednalo nejvýše o domkáře (4), nejčastěji však o podruhy (13) či pastýře (1). Pouze v jediném případě byl odveden chalupník. Ženatí muži však byli odváděni výjimečně, a k tomuto způsobu doplňování početní stavů armády bylo přistupováno zejména v krizových situacích. Za takové je možné považovat roky 1809 a 1815.^[66] Na celkovém počtu odvedených se tak ženatí rekruti podíleli zcela zanedbatelně (2,8 %; 19 z 689).

TABULKA Č. 13. SŇATKY PODLE RODINNÉHO STAVU, ZKOUMANÍ VOJÁCI/ VYSLOUŽILCI, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1830

TABLE 13. MARRIAGES ACCORDING TO THE MARITAL STATUS, RESEARCHED SOLDIERS/MILITARY VETERANS, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1830

Rodinný stav snoubenky	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
Svobodná	76	69,1	97	64,2	173	66,3
Vdova	13	11,8	11	7,3	24	9,2
Ženat před VS	8	7,3	11	7,3	19	7,3
Neurčeno	13	11,8	32	21,2	45	17,2
Celkem	110	100,0	151	100,0	261	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

[65] V. ČERNÝ, *Dědicové*, s. 39–41. V tomto směru ke shodným závěrům došlo více autorů. Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století*, *Historická demografie* 33, 2009, s. 109–144, zde s. 114; Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, *Historická demografie* 34, 2010, s. 217–262, zde s. 137; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, *Historická demografie* 30, 2006, s. 145–194, zde s. 157; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, *Historická demografie* 30, 2006, s. 67–147 (zde s. 82); Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*, *Historická demografie* 35, 2011, s. 45–82, zde s. 59).

[66] K roku 1810 bylo nově evidováno šest ženatých rekrutů a k roku 1814/1815 dalších pět.

Vojáci a veteráni vstupovali nejčastěji do prvního manželství se svobodnou nevěstou. Protogamní sňatky byly v rámci zkoumaného vzorku doloženy pro 87,8 % párů (173 z 197), přičemž oba regiony vykazují téměř shodné hodnoty (Protivínsko 85,4 %; Třeboňsko 89,8 %). Naproti tomu sňatky svobodných vojáků/veteránů s vdovami tvořily pouze 12,2 % (24 z 197). To je sice méně, než doložily časově srovnatelné výzkumy sňatečnosti ve venkovském prostředí pro jiné oblasti, je však nutné zdůraznit, že ty byly zaměřeny na populaci jako celek. Absence výzkumů zaměřených na životní cyklus vojáků prakticky znemožňuje komparaci dosažených výsledků.^[67]

Zejména s ohledem na reprodukci hrál neopomenutelnou roli věkový rozdíl mezi snoubenci. Pokud vojáci uzavírali sňatek se svobodnou partnerkou, byl v naprosté většině případů starším partnerem muž (83,9 %). Výrazně méně bylo případů, kdy byl věk snoubenců shodný (7,5 %) a kdy starší byla žena (7,5 %). Výzkumy věnované sňatečnosti ve venkovském prostředí dokládají, že pokud byl starším partnerem u protogamních sňatků muž, byl nejčastější věkový rozdíl 1–4 roky. Tyto sňatky se zpravidla na celkovém počtu podílely třetinou až polovinou.^[68] U vojáků a vysloužilců se naopak jeví věkové rozdíly mnohem různorodější. Téměř třetinu protogamních sňatků tvořily ty, při nichž byl muž starší o 5–9 let (30,1 %). Oproti dosavadním výzkumům však zásadní podíl mají i sňatky s mužem o více než 10 let starším. Zřejmě i veteráni, kteří se vrátili po dlouhých letech služby, měli vysoké šance na nalezení výrazně mladší snoubenky a založení vlastní rodiny. Naproti tomu u sňatků vojáků a veteránů s vdovami byly tyto starší v třetině případů (33,4 %).^[69]

Nejběžnější vzdálenost spojovaná se sňatkovou migrací venkovského obyvatelstva je prokazatelná i u sňatků vojáků a pohybovala se v rozmezí do pěti kilometrů.^[70] Tyto sňatky tvořily téměř tři čtvrtiny všech sňatků ve zkoumaném vzorku (70,6 %). Svatebních obřadů, kdy jeden ze snoubenců pocházel z lokality vzdálenější než pět kilometrů, se uskutečnilo výrazně méně. Partnerky vojáků

[67] Srovnávací perspektivou pro venkovské a městské prostředí se palingamním sňatkům věnovali Markéta SKOŘEPOVÁ – Josef GRULICH, *Palingamní sňatky na území českobudějovické diecéze ve srovnávací perspektivě. Farnosti České Budějovice a Nový Rychnov, 1786–1825*, Historická demografie 41, 2017, s. 151–171, zde s. 156. Podařilo se jim pro venkov doložit podíl palingamních sňatků 23,2 % a 29,0 %. Naopak v městském prostředí byl tento druh sňatku běžnější (30,6 %).

[68] V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo*, s. 60; A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj*, s. 139; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 160; V. KALOUSOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 83.

[69] Byla-li vdova starší než její snoubenec z řad vojáků/veteránů, bylo to nejčastěji o více než 5 let (25,0 %, 6 případů) nebo o 1–4 roky (8,4 %, 2 případy). Z 24 palingamních sňatků byl v 16 případech starším snoubencem muž, přičemž věkové rozdíly byl různorodé (5x 1–4 roky; 6x 5–9 let; 5x 10 a více let). U žádného sňatku s vdovou se nepodařilo doložit stejné stáří snoubenců.

[70] J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 260; Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. století a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, s. 400–401.

pocházely ze vzdálenosti větší než pět a menší než deset kilometrů v 30 z 197 v matrikách doložitelných případů (15,2 %).

TABULKA Č. 14: VĚKOVÉ ROZDÍLY MEZI SVOBODNÝMI SNOUBENCI, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ (1775–1830)

TABLE 14. THE AGE DIFFERENCES IN FIRST MARRIAGES IN YEARS, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1775–1830

Věkový rozdíl	Žena starší		Stejně stáří	Muž starší			Neurčeno	Celkem
	5+	1–4		1–4	5–9	10+		
Počet	2	11	13	47	52	46	2	173
%	1,1	6,4	7,5	27,2	30,1	26,6	1,1	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

TABULKA Č. 15. VZDÁLENOST MEZI BYDLIŠTI SNOUBENCŮ, PANSTVÍ PROTIVÍN A TŘEBOŇ, 1780–1830

TABLE 16. DISTANCE BETWEEN THE RESIDENCES OF GROOMS AND BRIDES, DOMAINS OF PROTIVÍN AND TŘEBOŇ, 1775–1830

Vzdálenost (km)	Panství				Celkem	
	Protivín		Třeboň			
	počet	%	počet	%	počet	%
0–4,9	60	54,5	79	52,3	139	53,3
5–9,9	14	12,7	16	10,6	30	11,5
10–14,9	9	8,2	6	4,0	15	5,7
15–19,9	1	0,9	3	2,0	4	1,5
20+	5	4,6	4	2,6	9	3,5
Ženat před VS	8	7,3	11	7,3	19	7,3
Neurčeno	13	11,8	32	21,2	45	17,2
Celkem	110	100,0	151	100,0	261	100,0

Zdroj: Vlastní databáze autorů (prameny srov. poznámky 25–28).

Source: Authors' own database (sources cf. notes 25–28).

Sňatkové migrace na vzdálenost větší než 20 kilometrů byly ve venkovské společnosti výjimečné.^[71] Ve sledovaném vzorku se podařilo doložit devět případů

[71] V. ČERNÝ, *Dědicové*, s. 50–52.

takových sňatků. Obvyklejšími byly u aktivně sloužících vojáků, kteří vstupovali do manželství v místě své posádky (3 případy). Ta byla mnohdy značně vzdálena od jejich místa původu. Syn kestránského domkáře Augustýna Andrlíka Jan sloužil prokazatelně mezi roky 1808 a 1821 u dělostřelectva (*Kanonier beim 4^tFeldartillerie Regiment*) v Českých Budějovicích vzdálených 43,8 kilometrů vzdušnou čarou od Kestřan. Zde se v chrámu sv. Mikuláše po osmi letech služby 9. července 1816 oženil s dcerou místního nájemníka Terezií Maškovou.^[72] Matriční zápis o tomto sňatku je názorným příkladem, jak obtížné může být identifikování sňatků vojáků. Zkomoleno bylo totiž ženichovo příjmení (*Anderlich*) a navíc zápis kromě jeho vojenského zařazení neobsahuje žádné bližší informace o jeho původu.^[73]

Druhou skupinou spojenou s větším rozsahem prostorových migrací byli vojáci z řemeslnických rodin, kteří se s budoucími manželkami mohli seznámit v průběhu svého vandru a vrátili se i s nimi zpět do rodné vesnice (4 případy). Takovým příkladem je i sňatek syna kováře Františka Jareše neb Jandy ze Selibova, který se na konci své vojenské služby dne 19. června 1808 ve Starém Hobzí (vzdálenost 95,4 km) oženil s Terezií dcerou Jana Dvořáka, podkováře (*Hufschmidt*) z téže vsi.^[74]

Druhou nejběžnější cestu k začlenění veteránů do venkovské společnosti na jihu Čech představoval zisk usedlosti. Z celkového počtu 320 vysloužilců z obou regionů se to podařilo 94 jedincům (29,4 %). Nejčastěji získal vysloužilý voják usedlost převzetím za života či po smrti svého otce (59 případů). Na druhém místě byla skupina veteránů, kteří dosáhli vlastnictví nemovitosti prostřednictvím sňatku. Vyskytl se i případ, kdy navrátilce chalupu pořídil koupí za značný obnos v hotovosti.^[75] Napomoci mohla i vrchnost. Takto získal vlastní bydlení Tomáš Černý původem z kestránské usedlosti čp. 12, který po svém sňatku s Františkou Hájkovou^[76] vystavěl v Kestřanech se svolením vrchnosti chalupu, která následně obdržela číslo popisné 53.^[77]

Třetí možnost vlastního uplatnění pro navrátilce představovalo řemeslo. Tento způsob obživy byl samozřejmě silně vázán na rodinné zázemí. Mnohem častěji volili řemeslo synové řemeslníků. Výkonu řemesla se po návratu z vojenské služby věnovalo celkem 21 vysloužilců (6,6 %), přičemž nejběžnější byl výkon kovářského řemesla (9). Dalšími oblíbenými řemesly bylo tesařství (5) a oděvní řemesla jako krejčí nebo tkadlec (5).

[72] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ České Budějovice (sv. Mikuláš), inv. č. 738, kn. č. 61, O (1794–1827), pag. 246.

[73] Sňatek se podařilo dohledat díky křesťanským zápisům dětí narozených páru poté, co se po konci služby Jan Andrlík s manželkou vrátil do Kestřan.

[74] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Staré Hobzí, inv. č. 5118, kn. č. 9, O (1789–1819), pag. 19.

[75] V. ČERNÝ, *Odvod*, s. 33.

[76] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Kestřany, inv. č. 2672, kn. č. 12, O (1784–1828), pag. 4.

[77] SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 157, sign. (V.AU 19/5) OS Písek 56, kn. č. 76, fol. 520.

Veškeré vyhlídky na snadné zpětné začlenění do běžného chodu venkovské společnosti však mohly vzít za své s ohledem na zdravotní stav vysloužilce. Řada vysloužilců mohla sice přežít válečný konflikt, ale do konce života byli poznamenáni fyzickým postižením, o psychických problémech nemluvě. Ty však zůstávají pro historika nedoložitelné. Přesto však nebyla skupina válečných invalidů jednotvárnou skupinou na okraji společnosti. Mezi navrátilci odvedenými v letech 1775–1830 z Protivínska a Třeboňska bylo dosud zaznamenáno 38 invalidů (11,9 % všech veteránů). Míra jejich postižení je diskutabilní, byť se zdá, že některé vrchnostenské prameny by mohly v budoucnu alespoň u části z nich poskytnout bližší charakteristiku jejich zranění. Většina invalidů totiž byla schopna se velmi dobře začlenit do venkovské společnosti. Z 38 invalidů se prokazatelně 27 po návratu z armády oženilo (71,1 %), dva dokonce vykonávali řemeslo a pouze dva byli umístěni do pražské Invalidovny.

O tom, že ani muž označovaný jako patentální invalida^[78] nemusel být výrazně limitován na kvalitě svého života, svědčí případ Bartoloměje Jareše ze Selibova, který po otci zdědil kovářské řemeslo.^[79] Vojenskou službu absolvoval mezi roky 1790 a 1801. Vrchností byl jako invalida poprvé evidován v letech 1794–1796,^[80] přesto sloužil dále a po ukončení vojenské služby byl stále v hodnosti prostého vojáka (*Gemeiner*), zařazen do evidence patentálních invalidů na panství. Poprvé se v ní objevil ve výkazu pro třetí kvartál (zařazení od 1. dubna do posledního července) s datem zařazení 1. června 1801.^[81] To mu však nezabránilo, aby se v Písku 6. září 1808 oženil s Kateřinou Irušovou, dcerou podruha z píseckého předměstí,^[82] ani ve výkonu kovářského řemesla. Překvapivě pracoval u svého bratra, tou dobou selibovského kováře, jako kovářský tovaryš.^[83] Zemřel ve věku 60 let 11. prosince 1828, přičemž byl označen za podruha a invalidu.^[84]

Ne všichni vojáci spěchali s návratem domů. V armádě existovala skupina mužů označovaných jako kapitulanti. Ti sloužili v armádě nad rámec své povinnosti, tedy déle než po čas jim stanovený při odvodu druhem vojska,^[85] po roce 1827 obecně déle než 14 let. Pro takové muže se armádní služba stala živobytím. Jejich služeb mohli využít ti, kteří se chtěli vojenské službě vyhnout a mohli si dovolit za úplatu

[78] Tamtéž, inv. č. 1036, sign. IIA 5AU No 1/12, kn. č. 955, SP (1815), s. 80.

[79] Tamtéž, inv. č. 1030, sign. IIA 5AU No 1/6, kn. č. 949, SP (1808), s. 74.

[80] Tamtéž, inv. č. 471–473, sign. V AU No 6/97–6/99, kn. č. 390–392, pag. 90; 91; 91.

[81] Tamtéž, inv. č. 3670, sign. IIA 4K y7, kar. 1026, fol. 432.

[82] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Písek, inv. č. 4192, kn. č. 36, O (1784–1826), s. 135.

[83] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Myšenec, inv. č. 3551, kn. č. 1, N (1784–1850), s. 38–39.

[84] Tamtéž, inv. č. 3558, kn. č. 8, Z (1784–1860), s. 28–29.

[85] V. ELZNIC, *Glosář*, s. 33.

ji nechat odsloužit někým jiným.^[86] Prokazatelně se tento status podařilo doložit u 14 mužů. přičemž příběh dalšího, který kapitulantem nepochybně byl, je velmi zajímavý. Stal se jím syn sedláka z Pivkovic čp. 5 – František Turek. Pokřtěn byl v Bílsku 29. ledna 1777^[87] a vojenskou službu nastoupil již jako třetí ze čtyř bratrů roku 1795.^[88] Aktivně sloužil až do období let 1812–1814, kdy byl označován jako „*soldat ausgedient*“.^[89] Pod označením „*veteran*“ byl vrchnostenskými úředníky veden následující dva roky, než se roku 1817 stal opět vojákem.^[90] Při současném stavu poznání se František Turek stal jediným rekrutem ze zkoumaných regionů, který dosáhl důstojnické hodnosti.^[91] Počínaje soupisem poddaných z let 1818–1819 byl až do ukončení evidence veden jako poručík u vozatajstva (1821 – „*Leutenaant b: k:k. fuhrwesen*“).^[92]

Mikrohistorický exkurz – sedlák Jakub Plch a jeho synové

Statistika historikovi dopomůže k zobecnění soudobých vývojových trendů. Současně však nelze opomenout fakt, že za uvedenými počty se skrývají konkrétní lidé. A tak byl s ohledem na uvedenou skutečnost v rámci této studie proveden mikrohistorický exkurz na příkladu Plchovy rodiny.^[93] Manželství mezi Jakubem Šimou a Alžbětou Plchovou bylo stvrzeno ve filiálním kostele v jihočeských Jílovicích (19. 5. 1765).^[94] Oba snoubenci pocházeli ze vsi Lipnice (panství Třeboň). Jakub (21 let), nejstarší syn sedláka a rychtáře Pavla Šímy a matky Voršily, neměl žádnou šanci převzít rodinné hospodářství, neboť jeho otec, který byl ještě „*při plné síle*“, si mohl za svého nástupce zvolit některého ze čtyř mladších synů. Za dané situace bylo pro Jakuba Šímu výhodné uzavřít sňatek s Alžbětou (21 let), nejstarší dcerou sedláka Šimona Plcha, který vyjma tří dcer nezplodil žádného mužského potomka. Ten však již po roce od sňatku dcery svému zeti předal hospodářství

[86] K takovým případům docházelo v průběhu 18. století i na Českobudějovicku. J. GRULICH, *Migrační strategie*, s. 141–142.

[87] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Bílsko, inv. č. 214, kn. č. 3, N (1743–1784), s. 355.

[88] SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 472, sign. V AU No 6/98, kn. č. 391, pag. 232.

[89] Tamtéž, inv. č. 1033, sign. IIA 5AU No 1/9, kn. č. 952, s. 175.

[90] Tamtéž, inv. č. 1037, sign. IIA 5AU No 1/13, kn. č. 956, s. 175.

[91] Nejméně další dva muži dosáhli poddůstojnické hodnosti kaprál (Corporal).

[92] SOA v Třeboni, Vs Protivín, inv. č. 1039, sign. IIA 5AU No 1/15, kn. č. 958, s. 196.

[93] Českému prostředí mikrohistorickou metodu přiblížili např. Josef GRULICH, *Zkoumání „malíckosti“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*, Český časopis historický 99, 2001, s. 519–547; Josef PETRÁŇ, *Mikrohistorie, aneb o nedějích*, in: Jan Klápště – Eva Plešková – Josef Žemlička (eds.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, s. 201–208.

[94] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Suchdol nad Lužnicí, kn. č. 4, NOZ (1733–1767), fol. 203r.

a raději odešel na výměnek (11. 12. 1766).^[95] Jakub následně přijal jméno „*po chalupě*“ Plch.^[96] Jako majitel selského hospodářství (Lipnice čp. 22) se již nemusel obávat, že by byl povolán do císařské armády.

V rozmezí let 1767 až 1784 Alžběta svému muži Jakubu Plchovi porodila celkem sedm dětí. Tři z nich však zemřeli již v dětském věku: Vít (23. 5. 1775–3. 9. 1775),^[97] Kašpar (4. 1. 1777–8. 9. 1779)^[98] a Alžběta Kateřina (19. 11. 1784–18. 4. 1786).^[99] Syn Vojtěch Plch (22. 3. 1773–28. 1. 1797)^[100] zesnul ve věku nedožitých 24 let. Roku 1793 však jeho jméno figurovalo na seznamu osob, které měly být odvedeny do armády.^[101] Do života rodiny nepříjemně zasáhla smrt otce Jakuba Plcha, který zesnul ve věku 56 let († 1. 2. 1797).^[102] Starý hospodář těsně před smrtí sepsal poslední vůli (31. 1. 1797),^[103] jejímž prostřednictvím za svého nástupce stanovil nejmladšího syna Martina (* 6. 12. 1779).^[104] Do čela rodinného hospodářství se musela dočasně postavit vdova, neboť předurčený dědic ještě nebyl plnoletý. Stalo se tak v době, kdy oba starší sourozenci Mikuláš a Matěj už několik let sloužili na vojně.

Dezertér Mikuláš Plch

Mikuláš, nejstarší syn Jakuba Plcha, se narodil 6. 12. 1767.^[105] Na základě poddanských seznamů je prokazatelné, že období dětství i dospívání strávil společně se svými rodiči a sourozenci na rodném gruntu v Lipnici. Jako většina dětí ze selských rodin nemusel nastoupit do čelední služby k cizímu hospodáři, ale pomáhal svému otci zajišťovat chod rodinného hospodářství. Podle vrchnostenského soupisu byl do armády odveden 20. 9. 1796,^[106] avšak z pohledu vojenské evidence se tak mělo

[95] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. OS Třeboň 22, kn. č. 137 (1681, 1725–1879), fol. 58r.

[96] Převzetí příjmení podle názvu hospodářství bývá spojováno s oblastí jižních Čech nebo moravského Slovácka, avšak je prokazatelné i na jiných místech; bližší V. ČERNÝ, *Dědicové*, s. 28–29.

[97] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Jílovice, kn. č. 1, N (1756–1803), s. 435; kn. č. 7, Z (1758–1851), s. 345.

[98] Tamtéž, kn. č. 1, N (1756–1803), s. 443; kn. č. 7, Z (1758–1851), s. 355.

[99] Tamtéž, kn. č. 1, N (1756–1803), s. 571; kn. č. 7, Z (1758–1851), s. 545.

[100] Tamtéž, kn. č. 1, N (1756–1803), s. 425; kn. č. 7, Z (1758–1851), s. 551.

[101] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, ID 4K y², fas. 1, s. 266.

[102] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Jílovice, kn. č. 7, Z (1758–1851), s. 329.

[103] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. OS Třeboň 22, kn. č. 137 (1681, 1725–1879), fol. 59r.

[104] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Jílovice, kn. č. 1, N (1756–1803), s. 460.

[105] Tamtéž, kn. č. 1, N (1756–1803), s. 391.

[106] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, ID 4K y³, fas. 2, s. 167.

stát již o něco dříve (5. 9. 1796).^[107] Mikuláš Plch, který byl na vojnu vzat až ve věku 29 let, byl naverbován k 10. pěšímu pluku.^[108]

V době, kdy Francie vyhlásila válku Rakousku (12. 3. 1799), tento pluk představoval posádku v Benátkách. V letech 1799 až 1800 byl příležitostně nasazován do bojových akcí na severu Itálie. Mikuláši Plchovi, který předchozích třicet let života pobýval se svými rodiči v Lipnici, vojenský život přinesl množství zážitků i životních zkušeností. Po uzavření míru v Luneville (9. 2. 1801) se 10. řadový pěší pluk vrátil do jihočeského verbovacího okrsku. Dne 30. 5. 1801 byl přivítán v posádkovém městě Českých Budějovicích, kde jeho vojáci vykonávali strážní službu.^[109] V krátkém období míru byla většina mužů poslána na dovolenou. Mikuláš Plch se tak po pěti letech strávených na vojně (1796–1801) mohl podívat za bratrem do rodné Lipnice.

Mikulášova dovolená představovala vhodnou příležitost pro dořešení majetkových záležitostí mezi rodinnými příslušníky. Ovdovělá žena se v doprovodu svých synů Mikuláše a Martina vypravila do vrchnostenské kanceláře třeboňského zámku, kde úředníci v přítomnosti svědků do pozemkových knih poznamenali převod rodinného hospodářství (24. 8. 1801).^[110] Patentem z roku 1787 bylo stanoveno, že pokud hospodář nestanoví jinak, selský statek připadne nejstaršímu synovi.^[111] Otec Jakub však před smrtí sepsal závěť, díky které se dědicem nestal nejstarší syn Mikuláš, ale nejmladší Martin.^[112] Všichni ostatní sourozenci a vdova měli nárok na vyplacení svých dědických podílů. Nejednalo o zanedbatelnou částku, neboť celková hodnota selské usedlosti včetně příslušenství představovala 710 zlatých a 20 krejcarů. Dědický podíl Mikuláše Plcha činil 200 zlatých; 30 zlatých bylo vyplaceno v hotovosti (24. 8. 1801), zbylých 170 zlatých mělo být vloženo do depozitní (sirotčí) pokladny.^[113]

[107] Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, Musterlisten und Standestabellen 1752–1820, 10. Linien Infanterie Regiment, Musterlisten č. 615 (1811), Erasmus Baron Seenus 8ten Fousilier Compagnie, „Gemeine“ (vojín) č. 183 (Family Search, film č. 007607614, snímek č. 79).

[108] Rakouské pěchotě v období napoleonských válek byla věnována kvalifikační práce: Jan TURIŇSKÝ, *Rakouská řadová pěchota 1805–1809*. Bakalářská práce Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2010.

[109] *Geschichte des k. k. Infanterie-Regimentes Oskar II. Friedrich König von Schweden und von Norwegen No. 10 von seiner Errichtung 1715 bis November 1888*, Wien 1888, s. 172–209.

[110] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. OS Třeboň 22, kn. č. 137 (1681, 1725–1879), fol. 59.

[111] Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949, s. 372.

[112] Vlastníkem selské usedlosti v Lipnici čp. 22 byl až do 9. 6. 1835, kdy zemřel v důsledku mozkové mrtvice, kterou prodělal; SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Jílovice, kn. č. 7, Z (1758–1851), s. 371.

[113] Ve své podstatě se jednalo o sirotčí pokladnu, která mohla být deponována u rychtáře nebo ve vrchnostenské kanceláři. Blíže Bronislav CHOCHOLÁČ, *Sirotčí truhlice*, in: Tomáš Dvořák – Radomír Vlček – Libor Výkoupil (eds.), *Milý Bore ... Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*, Brno 2003, s. 43–48.

Mikuláš a Martin Plchovi se do vrchnostenské kanceláře třeboňského zámku vypravili ještě dvakrát. V poznámce zapsané dodatečně do pozemkové knihy (5. 9. 1801) bylo uvedeno, že pokud by se Mikuláš z vojny nevrátil, peníze odkazuje bratru Martinovi. Současně bylo požadováno, aby jeho dědický podíl byl co nejdřív složen do depozitní (sirotčí) pokladny pro případ potřeby okamžitého výběru.^[114] O tři měsíce později byl proveden další zápis do knihy kvitancí (10. 12. 1801). V zájmu rychlého složení dědického podílu do sirotčí pokladny Mikuláš odpustil Martinovi 40 zlatých.^[115] Ještě roku 1801 hospodář Martin do depozitní (sirotčí) pokladny skutečně vložil 100 zlatých. Když ve věku 60 let zemřela vdova Alžběta (24. 11. 1803),^[116] navíc sem přibyl také dědický podíl po matce čítající 15 zlatých.

V dalších letech 1802–1803 Mikuláš Plch se svým plukem střídavě pobýval na území Horních Rakous (Linz, Wels) i jižních Čech (České Budějovice, Tábor, Jindřichův Hradec). Vzhledem k blížící se válce byl koncem roku 1804 přemístěn do Štýrska (Leoben, Graz) a Kraňska (Lublaň). Později byl přesunut až na sever Itálie, kde vojáci zažili několik bitev, z nichž nevýznamnější byla ta svedená o Caldiero (30. 10. 1805). Po podpisu Bratislavského míru (26. 12. 1805) se 10. řadový pěší pluk opět vrátil do verbovacího okrsku na jihu Čech. Na jaře 1806, když se schylovalo ke čtvrté koaliční válce, byl pluk přemístěn do Plzně, ale koncem ledna 1807 se opět nacházel na jihu Čech.^[117] Podle svědectví nového hospodáře Martina se jeho bratr Mikuláš během dovolených (pouze v době míru) opakovaně vracel domů.

Na rozhraní let 1808 až 1809 se opět schylovalo k nové válce s napoleonskou Francií. I přes úspěšný vpád do Bavorska rakouská armáda během dvoutýdenních bojů, zvláště po bitvě o Řezno (23. 4. 1809), ztratila 45 tisíc mužů a území nepřítel musela kvapně opustit.^[118] Válečný zmatek, který nastal během ústupu z Bavorska, Mikuláše Plcha přiměl k rozhodnutí zběhnout z armády.^[119] Svoji kompanii^[120] opustil ve Welsu, tj. v oblasti Horních Rakous, neboť „*také mnozí jiní zbíhali*.“^[121]

[114] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. OS Třeboň 22, kn. č. 137 (1681, 1725–1879), fol. 60.

[115] Tamtéž, sign. OS Třeboň 1975, kn. č. 179 (1788–1818), fol. 62.

[116] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Jílovice, kn. č. 7, Z (1758–1851), s. 555.

[117] *Geschichte*, s. 209–229.

[118] John H. GILL, *The Battle of Znaim. Napoleon, the Habsburgs and the End of the War of 1809*, Barnsley 2020, s. 66–77.

[119] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K ʎ5 f, fas. 2, s. 428–435 (výsledkové protokoly porízené ve dnech 28. 6. až 30. 6. 1811, během kterých vypovídal zběh Mikuláš Plch, jeho bratr Martin Plch a lipnický rychtář Pavel Vojta).

[120] Regiment (pluk) se sestával batalionů (praporů), které se dále dělily na jednotlivé kompanie (roty).

[121] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K ʎ5 f, fas. 2, s. 431.

Stalo se tak ve městě, které dobře znal, neboť v něm předtím pobýval se svojí posádkou.

Mikuláš Plch si byl plně vědom možných důsledků svého činu, a tak domů nechválal. Nejprve se živil jako nádeník po vesnicích kolem dolnorakouského města Stockerau. Zdejší venkovské obyvatelstvo bylo zvyklé na námezdní personál z Čech a Moravy, takže u nich nevzbuzoval sebemenší podezření.^[122] Úřední kontroly se obával, neboť nedisponoval platným pasem příslušného odvodního okrsku. V případě válečného konfliktu byla kontrola mladých mužů zpřísněna, aby se předešlo sbíhání poddaných podléhajících vojenské službě.^[123] Situace v zemi se začala normalizovat po podepsání schönbrunnského míru (14. 10. 1809). Pravděpodobně až na jaře roku 1810 se Mikuláš Plch odhodlal pro svůj návrat do jižních Čech. Zprvu byl více obezřetný, takže raději pobýval ve službě u chromého kočího Mikše v Českých Budějovicích. S návratem do rodné vsi nechválal. Obával se, že by ho v případě odhalení poslali vrchnostenští úředníci zpět do služby k 10. pěšímu pluku, který přesídlil na Moravu.^[124]

Po delší době, kdy Mikuláš Plch pobýval na jihu Čech, ztrácel obavu z odhalení. V Lipnici u bratra Martina se údajně naposledy zastavil u příležitosti jeho druhé svatby (26. 11. 1810).^[125] Většinu přítomných však přišlo divné, že nebyl oblečen do uniformy, ale měl na sobě oděv venkovana.^[126] Kvůli tomu byl opakovaně dotazován, zda je stále na vojně. Mikuláš svému bratru i ostatním svatebčanům tvrdil, že byl vojenské služby zproštěn, propouštěcí list však nikomu neukázal.^[127] Největší motivací pro jeho návrat do rodné Lipnice se stalo vyplacení dědického podílu (tj. sirotčích peněz). Bratr Martin ve své pozdější výpovědi dosvědčil, že k němu skutečně došlo.^[128] Vzhledem k tomu, že Mikuláš Plch se až do svého zadržení úspěšně vyhýbal setkání s vrchnostenskými úředníky, lze předpokládat, že depozitní (sirotčí) pokladna nebyla deponována na třeboňském zámku, ale přímo u rychtáře v Lipnici.

Mikuláš během vojenské služby odvyknul těžké fyzické práci. Po svém zběhnutí se nechal zprvu příležitostně najímat jako nádeník, čímž si dočasně dokázal zajistit obživu. Stejně jako mnozí vojenští vysloužilci snil o „*lehčí práci*“ a vysokých příjmech.^[129] Na živobytí si tak začal vydělával spekulativním prodejem koní a také

[122] J. GRULICH, *Migrační strategie*, s. 152–158.

[123] Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750–1867*, Brno 2007, s. 111.

[124] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K ʎ5 f, fas. 2, s. 432.

[125] SOA v Třeboni, SMJK, ŘKFÚ Suchdol nad Lužnicí, kn. č. 16, O (1768–1864), s. 409.

[126] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K ʎ5 f, fas. 2, s. 433.

[127] Tamtéž, sign. ID 4K ʎ5 f, fas. 2, s. 433–434.

[128] Tamtéž, sign. ID 4K ʎ5 f, fas. 2, s. 433.

[129] Na požadavek „*lehčí práce*“ u vysloužilců upozornil J. GRULICH, *Migrační strategie*, s. 142–143.

příležitostnými podvody. V zájmu získání peněz potřebných k splácení dluhů si úspěšně vedl také jako sňatkový podvodník. Shodou náhod však Mikuláše Plcha v Ševětíně zadržel (27. 6. 1811) nebývale ostrážitý vojenský invalida Jan Šerý. Při pohledu na cizího muže, který svým vzezřením připomínal vagabunda, pojal podezření, že se jedná o muže, který „něco dluží za nákup koně“. Za daných okolností byl Mikuláš Plch předveden do vrchnostenské kanceláře třeboňského zámku, kde byl společně s přítomnými svědky vyslýchán (28. 6.–30. 6. 1811).

Jednotliví věřitelé doufali, že na základě přiznání provinilce získají své peníze zpět. Jakmile však vrchnostenští úředníci zjistili, že Mikuláš Plch je zběh,^[130] museli postupovat v souladu s císařským patentem ze dne 26. 4. 1808: „§ 5... *poněvadž utečencové žádné právně platné dluhy dělati nemohou, tedy nemůže také strany jich zaplacení žádná otázka býti; § 6 Dále přislubuje se tomu, jež nějakého utečence vyjeví neb dostaví ... dvanáct zlatých ... za jednoho pěšího muže...*“^[131] Když byly dokončeny výsledky (30. 6. 1811), byl dezertér v doprovodu eskorty odeslán k 10. pěšímu pluku, přičemž jeho četnými dluhy se vůbec nikdo nezabýval. V období napoleonských válek se císařská armáda naprosto běžně vypořádávala s dezercí. Polapení zběhové byli navraceni zpět ke svým jednotkám a začleňováni zpět do vojenského života, aniž by jim hrozil exemplární trest. Vojenská evidence (*Musterlisten, Standestabellen*) uložená ve vídeňském Kriegsarchivu v konkrétních případech detailně dokládá průběh vojenské kariéry, a to dokonce včetně období dezerce.^[132]

O tom, že zběhnutí během napoleonských válek nepředstavovalo žádné osobní stigma, svědčí fakt, že již na podzim 1811 Mikuláš Plch obdržel měsíční dovolenou, během které se vypravil za svým bratrem Martinem do Lipnice. Zpět do Kroměříže, kam z jižních Čech přesídlila jeho posádka, se už nevrátil, a tak jeho osobu začalo poptávat „*k.k. Baron Reisky Infanterie Regiments Comando*“ (11. 12. 1811). Do pátrací akce byl kromě vrchnostenského berního úřadu v Třeboni zapojen i českobudějovický krajský úřad. Právě odsud přišlo oznámení, že Mikuláš Plch předstírá nemoc, takže by měl být předán do vojenského špitálu k lékařskému vyšetření. O jeho výsledku mělo být do šesti dnů vyzrozuměno brněnské velitelství 10. pěšího pluku.^[133] Vrchnostenský berní úřad v Třeboni však nemohl nařízení krajského úřadu splnit. V odpovědi ze dne 24. 12. 1811 se odvolává na sdělení lipnického rychtáře, který uvedl, že Mikuláš Plch pobývá na neznámém místě.^[134]

[130] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K y'5 f, fas. 2, s. 431.

[131] Tamtéž, sign. ID 4K y'5 f, fas. 1, s. 42.

[132] Blíže: <https://www.familysearch.org/en/> (20. 4. 2022).

[133] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K y'5d, fas. 3, s. 118.

[134] Tamtéž, sign. ID 4K y'5d, fas. 3, s. 114.

Dne 30. května 1812 byl vytvořen seznam vojáků od 10. řadového pěšího pluku barona Rajsského, kteří byli momentálně na dovolené. I zde figuroval Mikuláš Plch s poznámkou, že svůj „*Urlaubspaß*“ odevzdal ve vrchnostenské kanceláři, avšak do vojenské služby se už nikdy nevrátil.^[135] Jako nezvěstný byl evidován prostřednictvím seznamů, které jsou datovány 7. 7. 1812^[136] a 1. 9. 1812.^[137] Vojenský evidenční pramen (*Musterliste*) z roku 1812 připomíná celou jeho vojenskou kariéru od nástupu na vojnu (5. 9. 1796, České Budějovice), přes návrat po dezerci (27. 7. 1811, Kroměříž), včetně předpokládaného termínu propuštění z armády, který však byl z důvodu dezerce prodloužen (1825).^[138] V poddanských seznamech třeboňského panství byl Mikuláš Plch evidován až do roku 1825.^[139] Pravděpodobně se skrýval v sousedních Rakousích, avšak nebyl nikdy znovu polapen a násilím vrácen do armády. Na sklonku svého života se však sám vrátil domů, aby mohl zemřít ve své rodné vsi (27. 1. 1824).^[140] V jílovické úmrtní matrice byl uváděn pouze jako zemřelý podruh, nikoliv coby voják.

Kapitulant Matěj Plch

Ne každý vesničan, který byl naverbován do armády, měl tak pohnuté osudy jako Mikuláš Plch. Jeho mladší bratr Matěj (* 14. 1. 1770)^[141] byl odveden do armády 5. 12. 1792 již ve věku 22 let. Vojenskou kariéru zahájil také u 10. řadového pěšího pluku, avšak již po dvou měsících byl převelen k 21. řadovému pěšímu pluku,^[142] jehož posádka byla umístěna v rakouské enklávě na území Bádenska (Alt Breisach). Vzhledem k lokaci se aktivně účastnil bojových akcí během první koaliční války (1792–1797) s revoluční Francií. V bitvě u Biberach an der Riß (2. 10. 1796), nedaleko od Ulmu, dokonce padl do francouzského zajetí, z něhož byl již po třech dnech vykoupen. Dne 5. 10. 1796 se Matěj Plch vrátil ke svému 21. řadovému pěšímu pluku. Nehledě na bojové zkušenosti z armády nikdy nezběhnul. Během revize mužstva (tzv. „mustrování“), které se odbývalo v pevnostním městě Josefov

[135] Tamtéž, sign. ID 4K y⁵d, fas. 3, s. 130.

[136] Tamtéž, sign. ID 4K y⁵d, fas. 3, s. 46.

[137] Tamtéž, sign. ID 4K y⁵d, fas. 3, s. 15.

[138] Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, Musterlisten und Standestabellen 1752–1820, 10. Linien Infanterie Regiment, Musterlisten č. 615 (1811), Erasmus Baron Seenus 8ten Fousilier Compagnie, (Family Search film č. 007607614, snímek č. 79).

[139] Ještě roku 1818 byl u jeho jména uváděn reálný věk 51 let; o rok později (1819) najednou 94 let; roku 1825 se u jeho jména objevil křížek (úmrtí ve věku neuvěřitelných 100 let).

[140] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Jílovice, kn. č. 7, Z 1758–1851), s. 584.

[141] Tamtéž, kn. č. 1, N (1756–1803), s. 409.

[142] 21. řadový pěší pluk nazývaný „Gemingen“ roku 1792 využíval doplňovací okres Bydžov; posádkovým městem byl Alt Breisach (Bádensko); R. v. OTTENFELD, *Rakouská armáda*, s. 43.

(21. 8. 1804), byla u jeho jména připsána poznámka, že by měl v armádě sloužit až do konce roku 1806.^[143]

Pod vlivem převratných vojenských i politických událostí rakouští vojáci enklávu na území Bádenska opustili a 21. řadový pěší pluk byl nově dislokován ve východních Čechách, kde se nacházel jeho doplňovací okres Bydžov. Novým posádkovým městem se zde stal Jičín. Po zrušení jezuitského řádu (1773) byla místní kolej předána vojsku (23. 8. 1776) a upravena pro ubytování pěšího pluku o šesti kompaniích. Když ovdovělá matka předávala selský grunt nejmladšímu bratru Martinovi, Matěj u toho nebyl osobně přítomen (24. 8. 1801). Ve smlouvě zapsané do pozemkové knihy však bylo pamatováno i na jeho osobu. Stejně jako bratr Mikuláš získal nárok na dědický podíl ve výši 200 zlatých. Navíc bylo potvrzeno, že pokud se vrátí z vojny, doživotně může bydlet u nového hospodáře, bratra Martina. Současně s ubytováním mu měla být poskytnuta půda, aby si jejím prostřednictvím mohl zajišťovat obživu.^[144]

Matěj, obdobně jako starší bratr Mikuláš, byl dočasně propuštěn z vojny, aby se mohl podívat zpátky domů do Lipnice. Dne 3. 10. 1803, v období relativního klidu zbraní, mu byla v Jičíně udělena dovolená na dobu 10 měsíců.^[145] Po roční pobytu v Lipnici již byl prostřednictvím českobudějovického krajského úřadu Matěj Plch dotazován (11. 10. 1804^[146], 15. 11. 1804^[147]), zda přebývá u bratra v Lipnici, neboť se nedostavil k vojenskému cvičení. Ve svízelné situaci nalezl zastání u vrchnostenské kanceláře třeboňského panství. Místní úředníci na dotaz českobudějovického krajského úřadu odpověděli, že neobdrželi žádný přípis, na jehož základě se měl Matěj Plch vrátit z rodné Lipnice ke svému pluku do jičínských kasáren.^[148]

Během vojenské dovolené se Matěj Plch sblížil s Veronikou, dcerou sedláka Vavřince Kroupy z Lipnice, která dne 8. 2. 1804 porodila nemanželskou dceru Rozálii.^[149] V prosinci 1804 se Matěj musel vrátit k 21. řadovému pěšímu pluku do Jičína. Pravděpodobně začátkem roku 1805 mu však jeho milá vzkázala, že s ním čeká dítě. Voják se k uvedenému sdělení postavil zodpovědně a začal si vyřizovat povolení sňatku, které skutečně obdržel 5. 7. 1805.^[150] Je pozoruhodné,

[143] Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, Musterlisten und Standestabellen 1752–1820, 21. Linien Infanterie Regiment, Musterlisten č. 1216 (1804), Schuffenhauer Compagnie (Family Search, film č. 007608155, snímek č. 49).

[144] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. OS Třeboň 22, kn. č. 137 (1681, 1725–1879), fol. 59.

[145] Tamtéž, sign. ID 4K y'5d, fas. 2, s. 241.

[146] Tamtéž, sign. ID 4K y'5 f, fas. 2, s. 116.

[147] Tamtéž, sign. ID 4K y'5 f, fas. 2, s. 104.

[148] Tamtéž, sign. ID 4K y'5 f, fas. 2, s. 102.

[149] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Jílovice, kn. č. 1, N (1756–1803), s. 409.

[150] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K y'5c, fas. 1, s. 234 (povolení k uzavření sňatku).

že těsně před svatbou Veronika svému snoubenci porodila dceru Marianu (14. 8. 1805)^[151] a o tři dny později s ním stála před oltářem v jílovickém kostele, místu konání svatby Matěje Plcha a Veroniky Kroupové (17. 8. 1805).^[152] Hned, jakmile Matěj Plch vstoupil do manželství, legitimizoval obě nemanželské dcery své choti: starší Rozálii (* 8. 2. 1804) i nedáno narozenou Marianu (* 14. 8. 1805).

Ženich získal krátkou dovolenou pouze za účelem uzavření sňatku. Aby se skutečnění svatby zbytečně neprodlužovalo, snoubencům byl udělen dispens, na jehož základě byli osvobozeni od trojích ohlášek. Matěj Plch se nemohl dlouho zdržovat doma, neboť se schylovalo k nové válce, o jejímž výsledku následně rozhodla bitva u Slavkova (2. 12. 1805). Po podpisu Bratislavského míru (26. 12. 1805), opět nastalo období míru. V zájmu finančního přilepšení však Matěj Plch „*do civilu*“ nechválal, neboť ještě dva roky (1806–1807) byl evidován na vojně jako kapitulant. Minimálně od konce léta 1807 až do konce vojenské služby (12. 3. 1808) však zůstával v Lipnici na dovolené. Po svém návratu zplodil prvního syna Jana, který se narodil 13. 5. 1808.^[153] Zatímco dítě v křestní matrice je zapsáno „po chalupě“ jako „*Jan Kroupa jinač Plch,*“ u jeho otce je připsáno: „*Matěj Plch, propuštěný voják od císařského regimentu Göminck Infanterie.*“

Matěj Plch svůj propouštěcí list z armády obdržel prostřednictvím vrchnostenského úřadu v Třeboni, kam mu byl odeslán z českobudějovického krajského úřadu (12. 3. 1808).^[154] Po šestnácti letech se tak legálně, v souladu s vojenskými předpisy, uzavřela jeho vojenská kariéra. Na základě matriční evidence je prokazatelné, že Matěj Plch, který se živil jako podruh, se svojí rodinou pobýval u bratra Martina (čp. 22). Na základě dědické smlouvy zde měl mít společně s příbytkem vyčleněnu také půdu k zajištění živobytí. Kromě dvou osvojených dcer,^[155] které se přišly na svět během jeho vojenské služby, po dobu manželství v letech 1808 až 1820 jeho žena porodila ještě dalších osm dětí.^[156] Je možné tedy tvrdit, že i po návratu „z vojny“ dokázal ještě žít plnohodnotný život. Jeho životní osudy se uzavřely, když zemřel 9. 1. 1821 ve věku nedožitých 51 let na tuberkulózu (souchotiny).^[157]

[151] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Jílovice, kn. č. 2, N (1804–1865), f. 200.

[152] Tamtéž, kn. č. 5, O (1768–1875), s. 595.

[153] Tamtéž, kn. č. 2, N (1804–1865), f. 203.

[154] SOA v Třeboni, Vs Třeboň, sign. ID 4K y⁵e, fas. 3, s. 282.

[155] Rozálie (* 8. 2. 1804), Mariana (* 14. 6. 1805, † 20. 7. 1806).

[156] Jan (* 13. 5. 1808), Vojtěch (* 20. 4. 1810), Barbora (* 3. 12. 1811), Mariana (* 21. 11. 1813, † 28. 8. 1814), Mariana (* 25. 6. 1815, † 11. 1. 1816), Jakub (* 24. 7. 1816, † 7. 3. 1817), Kateřina (* 30. 3. 1818), Mariana (* 30. 3. 1820).

[157] SOA v Třeboni, SMJK, ŘkFÚ Jílovice, kn. č. 7, Z (1758–1851) s. 580.

Závěr

Služba v armádě ovlivňovala každodenní život českého venkovského obyvatelstva během 18. a 19. století, zvláště před reformou z roku 1802. Představovala rizikový faktor v rámci životních perspektiv mladých venkovanů. Patent rušící doživotní vojenskou službu měl ze všech vojenských reforem nejzásadnější vliv na životy rekrutů. Ukázalo se, že sociální původ rekrutů neměl na jejich výběr zásadní vliv. Zejména ve starším období sice polovina rekrutů pocházela z řad sirotků, avšak současně nelze opomenout hojné zastoupení synů ze selských rodin. Nepotvrdila se tak výchozí hypotéza, že by jednotlivé vrstvy vesnické společnosti poskytovaly rekruty podle klíče, který by vycházel z jejich společenské příslušnosti. V praxi se nepotvrdilo, že by větší počet rekrutů pocházel z nižších společenských vrstev. V uvedených souvislostech nelze opomenout skutečnost, že i v selských vrstvách byl častý výskyt sirotků. Při hledání uspokojivého vysvětlení je nutné brát do úvahy demografické poměry na venkově. Rekruti byli většinou odváděni mezi dvacátým a dvacátým pátým rokem života. Z uvedené věkové skupiny se rekrutovala více než polovina všech odvedenců. Ukázalo se, že pokud armáda nutně potřebovala rekruty, byl naverbován každý jedinec, který vyhovoval armádním požadavkům. Spíše než společenská příslušnost zde rozhodoval hlavně zdravotní stav a výška jedince.

Vliv reformy arcivévody Karla je nutné spatřovat především v eliminaci vojáků sloužících tak dlouho, dokud jim to fyzický stav umožnil. Po roce 1802 se zásadním způsobem zvýšila šance na návrat rekrutů do domácího prostředí, což se projevilo ve zvýšení výskytu veteránů ve venkovském prostředí. Uvedený trend je prokazatelný po skončení napoleonských válek, tedy zvláště po roce 1815. Vojenská reforma (1802) se projevovala nejenom ve věkové struktuře rekrutů, ale i veteránů. Díky vymezení konkrétní délky vojenské služby se vysloužilci mohli vrátit domů ještě ve věku, kdy byli schopni uzavřít sňatek a založit rodinu. Snížil se podíl těch, kteří se v průběhu vojenské služby „ztratili“, že jejich blízcí či vrchnostensští úředníci neměli o nich ponětí. Prováděný výzkum prokázal, že pokud rekruti ve zdraví přečkali službu v armádě, po svém návratu z vojny se zpravidla dokázali zpětně začlenit do venkovské společnosti.

Přechod od vojenského k civilnímu způsobu života většinou však nebyl jednoduchý. Vrchnostensští úředníci nevěтали navrátilce s otevřenou náručí, ale spíše s obavami. Spatřovali v nich hlavně nebezpečné zaháleče, kteří odvykli fyzické práci a následně mohli mít neblahý vliv i na ostatní členy vesnické společnosti. Svým laxním přístupem k práci mohli kazit pracovní morálku podruhů i čeledi. K úspěšnému začlenění vysloužilce do venkovské společnosti zpravidla přispíval sňatek nebo v případě dědice také převzetí otcovské usedlosti. Nicméně i voják-nedědic si mohl dopomoci k vlastní usedlosti za předpokladu, že uzavřel sňatek s dědičkou nebo vdovou. Případně mohl nemovitost pořídit z peněz nashromážděných během vojenské služby, které mohly pocházet z žoldu, válečné kořisti

nebo také z vyplaceného dědického podílu. Jako poslední možnost se nabízela výstavba vlastního domku s povolením vrchnostenských úředníků nebo členů vesnické samosprávy. V daných souvislostech však nelze opomíjet skutečnost, že někteří vysloužilci (veteráni) si s sebou domů přinesli jak psychické újmy, tak především fyzické problémy. Prováděný výzkum na konkrétních příkladech prokázal, že tělesné postižení nemuselo navrátilcům bránit ve vedení plnohodnotného života, konkrétně v uzavření manželství nebo provozování řemeslnické činnosti. Na druhé straně však nelze opomenout skutečnost, že některým jedincům vyhovovaly výhody, které s sebou přinášel vojenský život. Pravidelný žold, zajištěné ubytování i strava, předpoklad společenského vzestupu či poznávání neznámých končin některé jedince motivovaly sloužit dobrovolně dál a stát se tzv. kapitulantem.

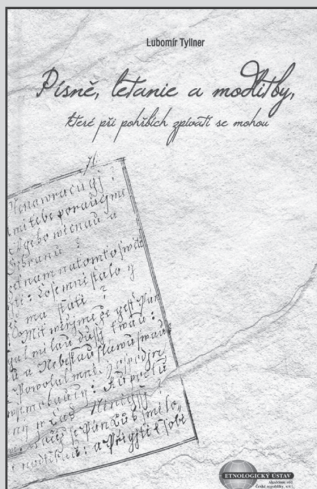
V souvislosti s vojenskou službou perspektivu výzkumů představuje sledování mobility i případných migrací vojáků. Zde je nutné si uvědomit, že služba v armádě byla obdobím zvýšené mobility ve válečných i mírových letech. Je zajímavé sledovat, jak muži, kteří celé své dětství strávili v rodné vsi, potažmo v jejím blízkém okolí (čelední služba), díky vojenské službě a dislokaci jednotek poznávají svět, neboť jsou najednou nuceni v prostoru překonávat velké vzdálenosti. Díky výpovědím, které jsou dochovány prostřednictvím vrchnostenské agendy, historik získává informace například o zajetí po prohrané bitvě a následném pochodu do zajateckého tábora až na území Francie. Pozoruhodné jsou i osudy ruských vojáků, kteří se během vojenských operací „ztratili“ nebo dezertovali a rozhodli se usadit v cizí zemi. Stejně tak je možné v návaznosti na vojenské události vysledovat migrace z Čech do německých oblastí, případně až do Francie. Zatímco běžnou pracovní mobilitu lze jen stěží vypátrat, ve vztahu k armádním povinnostem je v některých případech poměrně dobře zdokumentována. Jedná se o tzv. vojenské příprěže, kdy vesničané se svými povozy byli k dispozici armádním potřebám. V konkrétním čase se dochovaly údaje o překonaných vzdálenostech i běžných výdajích (nocležné a stravné pro vozku; výdaje za potravu pro koně).

Při výzkumu problematiky vojenské služby ve venkovském prostředí si nelze vystačit pouze se spisovou agendou nazvanou „Vojenské záležitosti“ (*Militaria*), která je uložena ve velkostatkových (patrimoniálních) fondech. Důležité je, že v církevních matrikách (v souvislosti se sňatky) a také v pozemkových knihách (v souvislosti s dědickými podíly) se zpravidla objevují doplňující informace o službě v armádě, a to zpravidla s odkazem na číslo, název i majitele vojenského pluku (regimentu).^[158] Navíc se zde objevuje název kompanie s odkazem na jméno velícího důstojníka. Právě v návaznosti na uvedené informace je možné konkrétního vojáka vysledovat také s pomocí vojenské evidence (*Musterlisten*,

[158] Řadové pěší pluky a jejich doplňovací okresy v roce 1792 uvádí: R. v. OTENNFELD, *Rakouská armáda*, s. 43–44; KOL. AUTORŮ, *Pod císařským praporem*, s. 200–201.

Standestabellen) uložené ve vídeňském Kriegsarchivu.^[159] Přestože dohledávání jednotlivce bývá časově náročné, s pomocí uvedených pramenů je možné získat poměrně přesné informace o průběhu služby v armádě (místo pobytu, vojenské nasazení, zajetí, dezerce, termín ukončení vojenské služby). Vzájemná kombinace vrchnostenských a vojenských pramenů umožňuje mnohem lépe pochopit nejenom průběh, ale i význam vojenské služby ve vztahu k prostředí venkovské rodiny. Zde je nutné spatřovat perspektivu budoucích výzkumů.

[159] Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Musterlisten und Standestabellen 1752–1820. Blíže file:///C:/Users/grulich/Downloads/Genealogie%20im%20Kriegsarchiv%20(05%2012%202014).pdf (21. 3. 2022), Quellen zur genealogischen Forschung in Kriegsarchiv Wien (základní přehled pramenů).



Lubomír Tyllner

Písni, letanie a modlitby, které při pohřbech zpívati se mohou

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2017, 162 s., jmenový rejstřík, anglické
resumé, příloha CD

Ještě v 70. letech 20. století na jihočeských Blatech se udržel tradiční pohřební obřad, jehož rozměrnou část tvoří zpěvy nad otevřenou rakví zemřelého. Tento obřad se koná v domě nebožtíkově a scházejí se k němu všichni pozůstalí a dále nejbližší přátelé z příslušné obce. Vedle modliteb jsou zde zpívány pohřební lidové duchovní zpěvy, které svým vznikem sahají až do 16. století, zejména do kancionálů různých konfesí doby baroka.

Thus in the 1970s in the South-Bohemian region of Blata we could still find a traditional burial ceremony a large part of which consists of songs performed above the open coffin of the deceased. This ceremony takes place in the house of the deceased where all the family and closest friends from the village meet. Besides prayers, funeral spiritual songs are sung which date back to 16th century and appeared mainly in hymn books and various confessions. Besides prayers, funeral spiritual songs are sung which date back to 16th century and appeared mainly in hymn books and various confessions of the Baroque period.

Cena 190 Kč

ISBN 978-80-88081-16-6

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

Abstract: This study deals with the development of suicide rate in Czech society in a dynamic period of the turn of the 19th and 20th centuries. The aim is to analyse and describe selected structures of suicide and place them in a broader cultural-historical context. The analysis is based on data from Austrian statistics. The results show that there was a 32% increase in the number of suicides per 100 thousand inhabitants in the observed period. The study focuses on the question whether the increase in suicide was recorded with the same intensity within men and women and whether it differs according to particular countries of the Czech Crown.

Keywords: suicide mortality, suicide, mortality, analysis of historical data, Austrian statistics, Czech society in the 19th and 20th centuries

Historická demografie, 2022, 46:1, 47–68

Contact: Bc. Filip Vlasák, Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, Albertov 2038, 128 00 Nové Město; e-mail: vlasak.filip@gmail.com

Úvod

Sebevražda je jev, který je přítomen ve všech známých kulturách a historicky popsáných obdobích. Navzdory tomu, že pohled na sebevražedné chování se mezi mnohými autory liší, v tomto článku je na způsob dobrovolného ukončení života nahlíženo jako na jev do značné míry vyhnutelný. Jev, který se týká především osob v produktivním, a někdy dokonce i v předproduktivním věku. Všeobecně vzato, sebevražda je stejně citelným zásahem do struktur jakékoli společnosti v jakékoli době, ve které je spáchána. Z výše uvedených důvodů je nutné jí věnovat stejnou pozornost bez ohledu na studované období či zemi. Při studiu sebevražednosti je bezpochyby důležité vnímat propojenost tohoto procesu s vnějšími i vnitřními okolnostmi, které mohou intenzitu sebevražednosti výrazně ovlivnit. Její studium je velice komplexní a je nutné jej zasadit do kontextu socio-kulturního, hospodářského, historického nebo politického bez upřednostňování jednoho před druhým.

Cílem tohoto článku je analyzovat sebevražednost na přelomu 19. a 20. století – konkrétněji zejména v období let 1880–1910.^[1] Tato část historie je v českých zemích známá především pro svůj kulturní, hospodářský a technický rozvoj, který

[1] Danému období se věnuje bohatá historická literatura, jejíž výčet je nad rámce této studie. Bližší informace lze nalézt např. v Michael BOROVIČKA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA – Pavel

jde v ruku v ruce se snahou českého obyvatelstva o suverénní postavení v rámci habsburské monarchie. Dynamický vývoj měl za následek značné změny v historicky zavedených sociálních strukturách. Procesy, jako jsou industrializace nebo urbanizace, hrály stále silnější roli v ovlivňování lidského chování na přelomu 19. a 20. století. Právě ony změny v sociálním uspořádání společnosti a v zavedených pořádcích mohly být pro některé obyvatele přílišné, nedokázali se s nimi vyrovnat a poradit si s nimi. Jako jednu z možností takového vypořádání lze uvažovat i dobrovolné ukončení života.

Konkrétně tento článek sleduje vývoj sebevražednosti v uvedeném období, přičemž se zaměří na rozdíly v jednotlivých zemích Koruny české. Zároveň bude analyzovat i rozdíly v sebevražedném chování u mužů a žen, a to i v kontextu rozdílného způsobu ukončení života. Jeho hlavním zdrojem jsou statistická data uveřejněná v letech 1882–1912 v jednotlivých svazcích *Österreichische Statistik*.^[2]

Sebevražda jako výzkumný problém

Sebevražda jako sociálně-patologický jev je předmětem zájmu již od nepaměti. Je to dáno především tím, že tento čin jde proti základnímu lidskému principu chování – snaze jedince o přežití. Sebevražedným jednáním se zabývali odborníci na poli lékařském (psychiatrickém), filozofickém, teologickém a v neposlední řadě také demografickém.

V kontextu české demografie lze jako prvního zmínit Františka Jaroslava Netušila s dílem *Sebevražednost v zemích českých u srovnání se sebevražedností světovou*.^[3] Toto dílo lze pokládat za nejobsáhlejší studii věnující se sebevražednosti v českých zemích na přelomu 19. a 20. století – tedy v období před druhou světovou válkou, která se na tento jev dívala z pohledu demografického. Jako dalšího autora lze zmínit Ladislava Růžičku a jeho publikaci *Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického*, která vznikla z autorovy potřeby více poodkrýt problematiku sebevražd širší veřejnosti, jelikož se dle jeho názoru „*problému sebevražd v posledních dvaceti letech věnovalo málo pozornosti*“.^[4] Autorův zájem je zaměřen především na období po druhé světové válce do druhé poloviny šedesátých let, kdy byla kniha vydána. Logicky tak navazuje na dílo Netušila a porovnává vývoj úrovně sebevražednosti v období předválečném a poválečném. V devadesátých letech vyšly v rámci časopisu *Demografie* dva články, které se

BĚLINA, *Velké dějiny zemí Koruny české XII/a, 1860–1890*, Praha 2012; Pavel BĚLINA – Michael BOROVIČKA – Jiří KAŠE, *Velké dějiny zemí Koruny české XII/b, 1890–1918*, Praha 2013.

[2] K tomu dále srov. pozn. č. 13–15.

[3] František Jaroslav NETUŠIL, *Sebevražednost v zemích českých u srovnání se sebevražedností světovou*, Praha 1923.

[4] Ladislav RŮŽIČKA, *Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického*, Praha 1968, s. 7.

věnovaly vývoji sebevražd v období po druhé světové válce. Tím prvním je článek Milana Aleše s názvem *Sebevraždy v ČSFR v letech 1960 až 1990*, který je v podstatě komentářem k datům vydaných Federálním statistickým úřadem v roce 1992, jež se týkají vybraných číselných údajů o sebevraždách v letech 1960–1990.^[5] V pořadí druhým článkem, který byl v devadesátých letech publikován v časopisu *Demografie*, je studie Vladimíra Poláška s názvem *Sebevraždy v České republice*, kde autor navazuje na studii Aleše a rozšiřuje ji o období let 1990–1995 a o další charakteristiky, které se ke studiu sebevraždnosti pojí.^[6]

Většina publikací zkoumající sebevraždnost se věnuje tomuto jevu až v období po druhé světové válce a tvoří tak naprostou většinu oproti těm publikacím, které sebevraždnost sledují v dřívějším období. Hlavní příčinou je zejména snazší přístup k datům, která jsou i podrobněji tříděna a dovolují tak použití sofistikovanějších statistických metod.

Základní členění definic sebevraždy by se dalo rozdělit na dvě skupiny – definici statistickou (registrační) a definici přírodovědeckou. Netušil uvádí, že ve smyslu statistickém či registračním je správná definice jediná, která zní: „*sebevrahem jest každý, kdo vědomě a dobrovolně si způsobí smrt. Nezáleží na tom, jestli je čin spáchán ve stavu přičetném nebo nepřičetném*“.^[7] Důležité pro tuto definici je zdůraznění vědomé a dobrovolné činnosti, která je osobou provedena. Autor zdůrazňuje, že takto definovaná sebevražda je vhodná pouze ke statistickému (registračnímu) zaznamenávání sebevraždných událostí a je spíše ukazatelem kvantitativním, který nevypovídá nic o kvalitativní stránce tohoto jevu – tedy možných příčinách a vlivech. Druhá definice je dle Netušila přírodovědecká, která chápe sebevraždu jako výsledek „*eliminativního projevu přirozeného výběru*“.^[8] Tato definice se více zabývá sebevraždností z kvalitativního pohledu a chápe ji jako jev přirozený. Důležité je nastavit tyto dvě definice výlučně proti sobě, ale naopak chápat dokonanou sebevraždu jako průsečík těchto definic. První z definic slouží k účelům statistickým a druhá spíše k účelům lékařským, psychologickým či psychiatrickým a nelze říct, že by byla jedna lepší nežli druhá.

Sebevražda je událostí, která je velmi silně ovlivněná nejrůznějšími faktory. Je proto zřejmé, že stanovení konkrétních příčin je velice složité a v mnohých případech dochází k situaci, kdy se jednotlivé příčiny mezi sebou vzájemně prolínají. Základní členění příčin majících vliv na sebevraždnost lze poté podle Tomáše Garrigua Masaryka rozdělit na příčiny přírodního a lidského působení.^[9] Působení

[5] Milan ALEŠ, *Sebevraždy v ČSFR v letech 1960 až 1990*, *Demografie* 34, 1992, s. 193–202.

[6] Vladimír POLÁŠEK, *Sebevraždy v České republice*, *Demografie* 38, 1996, s. 248–261.

[7] František Jaroslav NETUŠIL, *Sebevraždnost v zemích českých u srovnání se sebevraždností světovou*, Praha 1923, s. 9.

[8] Tamtéž, s. 9.

[9] Tomáš Garrigue MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*, Praha 2002² (první vydání této knihy vyšlo německy v roce 1881, česky v roce 1904).

přírody dále dělí na působení pozemského (podnebí, půdy) a kosmického charakteru (vliv slunce, měsíce...). V případě působení lidského Masaryk zmiňuje fyzické poměry tělesné organizace (úroveň fyzické zdatnosti jedince, zdraví), všeobecné společenské poměry, poměry politické, hospodářské a poměry duševní, do kterých patří například lidský rozum, mravnost nebo náboženská víra.

Výše uvedené definice se zabývaly formou sebevražedného jednání, kdy je dosaženo nevratného výsledku – osoba zemře a její smrt je statisticky zaznamenána. Jiří Koutek a Jana Kocourková však připomínají důležitý fakt – sebevražednost není pouze o dokonané sebevraždě (suicidiu), ale existuje více forem suicidálního chování.^[10] Základní výčet forem by se dal následně sestavit takto: suicidální myšlenky a tendence, suicidální pokus a dokonané suicidium. Na takto vymezené formy sebevražedného chování se lze dívat z pohledu kvantitativního, kdy rozdíl mezi jednotlivými formami spočívá v intenzitě sebevražedných tendencí. Jinými slovy se jedná o případ, kdy se nízká intenzita sebevražedných tendencí projevuje pouhými myšlenkami na sebevraždu, silnější intenzita by se již projevila konkrétním plánováním sebevraždy a nejsilnější suicidální tendencí je poté samotný sebevražedný pokus a dokonaná sebevražda. Vedle členění kvantitativního však lze vymežit zmíněné formy také kvalitativně, kdy existuje rozdíl mezi suicidálními myšlenkami a tendencemi a suicidální pokus se nedá nazvat nepodařenou sebevraždou.

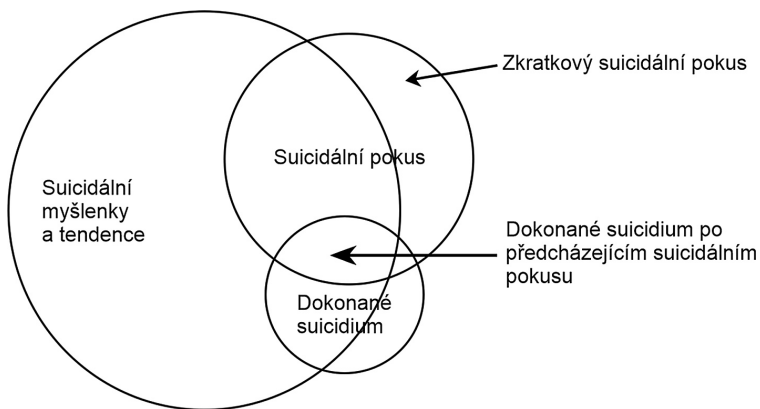
Na obrázku 1 lze vidět výčet výše uvedených forem suicidálního jednání ve formě kružnic, kdy průsečíky znamenají určitý jev, který je kombinací více forem jednání dohromady. Velikost kruhů poté odráží vzájemnou kvantitativní četnost jednotlivých forem sebevražd. Koutek a Kocourková o suicidálních myšlenkách tvrdí, že myšlenky na sebevraždu jsou běžné téměř u každého člověka, a to zejména během dospívání – jedná se tak především o suicidální nápady. Je však důležité zdůraznit, že u těchto případů většinou zcela chybí tendence k jejich realizaci. U samotných suicidálních myšlenek je oproti nápadům rozdíl ve vyšší intenzitě a obtížné schopnosti na tyto myšlenky přestat myslet – osoba jim věnuje většinu svého času. Pomyslnou další fází sebevražedného chování je suicidální pokus, který je definován jako: „každý život ohrožující akt s úmyslem zemřít, avšak nikoli s letálním koncem“.^[11] Jako jeden z rozdílů mezi suicidálním pokusem a samotným suicidem uvádí autoři rozdíl v promyšlenosti činu, kdy u suicidálního pokusu zdůrazňují spontánnost a nepromyšlenost činu. Naproti tomu pro vykonání „úspěšné“ sebevraždy je nutné delší plánování a přípravy. Samotné dokonané suicidium je poté definováno jako: „každý záměrný sebepoškozující akt, při němž si osoba, která se ho dopouští, nemůže být jista, zda jej přežije.“^[12]

[10] Jiří KOUTEK – Jana KOCOURKOVÁ, *Sebevražedné chování*, Praha 2007.

[11] Tamtéž, s. 28.

[12] Tamtéž, s. 29–30.

OBRÁZEK Č. 1. FORMY SUICIDÁLNÍHO CHOVÁNÍ A JEJICH VZÁJEMNÝ VZTAH
FIGURE 1. FORMS OF SUICIDAL BEHAVIOR AND THEIR RELATION



Zdroj: J. Koutek – J. Kocourková, Sebevražedné chování, s. 30 a vlastní zpracování.
Source: J. Koutek – J. Kocourková, Sebevražedné chování, p. 30 and author's own treatment.

Použitá data a metody

K vypracování analytické části studie byly využity dva základní druhy dat. Prvním typem jsou data o počtech sebevražd, druhým jsou data o civilním obyvatelstvu za jednotlivé země Koruny české. Data o civilním obyvatelstvu v jednotlivých zemích byla potřebná pro zjištění údajů o velikosti populace, což umožňuje následné porovnání výsledných hodnot nejen v historické časové řadě, ale i mezi jednotlivými zeměmi.^[13]

[13] Data o civilním obyvatelstvu za jednotlivé země Koruny české ke konkrétnímu roku se nacházejí ve svazcích Österreichische Statistik věnovaných pohybu obyvatelstva (*Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*): Bd. 1/1, Wien 1882, s. 96–158; Bd. 3/1, Wien 1883, s. 197–199; Bd. 5/1, Wien 1884, s. XXX; Bd. 5/2, Wien 1884, s. 201–203; Bd. 8/2, Wien 1885, s. XVI; Bd. 8/3, Wien 1885, s. 201–203; Bd. 12/2, Wien 1886, s. XX; Bd. 12/4, Wien 1886, s. 201–203; Bd. 13/3, Wien 1887, s. 219–221; Bd. 13/4, Wien 1887, s. XXI; Bd. 18/1, Wien 1888, s. XXI; Bd. 18/4, Wien 1888, s. 219–221; Bd. 21/3, Wien 1889, s. XIV; Bd. 21/4, Wien 1889, s. 219–221; Bd. 22/3, Wien 1890, s. 217–219; Bd. 28/1, Wien 1891, s. XIV; Bd. 28/2, Wien 1891, s. 245–247; Bd. 31/4, Wien 1892, s. 245–247; Bd. 37/1, Wien 1893, s. XV; Bd. 37/2, Wien 1893, s. 247–249; Bd. 38/2, Wien 1894, s. 251–253; Bd. 38/3, Wien 1895, s. XIV; Bd. 40/2, Wien 1895, s. 251–253; Bd. 44/3, Wien 1896, s. 251–253; Bd. 46/2, Wien 1896, s. XVIII–XIX; Bd. 48/3, Wien 1897, s. 243–245; Bd. 49/2, Wien 1898, s. XLVIII–155; Bd. 52/2, Wien 1899, s. LVIII–153; Bd. 54/1, Wien 1900, s. LXII–153; Bd. 55/3, Wien 1902, s. LXVI–121; Bd. 62/3, Wien 1902, s. LXVI–123; Bd. 72/1, Wien 1904,

Z hlediska statistiky sebevraždy byly využity tři základní prameny. Prvním pramenem jsou statistiky zdravotnického odvětví.^[14] V této statistice jsou dostupná data o sebevraždě za jednotlivé politické okresy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku členěné dle pohlaví a způsobu provedení sebevraždy – oběšením, utopením, zastřelením, požitím jedu a jiným způsobem.

Druhým pramenem jsou statistiky z výše zmíněného pohybu obyvatelstva.^[15] V této statistice se nacházejí data o sebevraždách pro jednotlivé politické okresy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, tříděna taktéž dle pohlaví – zde již ovšem není uveden způsob provedení sebevraždy, jako tomu je v případech statistiky zdravotnického odvětví. Sebevražda je mezi kategoriemi příčin úmrtí kódována ve všech svazcích číslem 24.

Posledním pramenem jsou data převzatá z Českého statistického úřadu (dále jen ČSÚ).^[16] Data byla převzata z důvodu doplnění širšího kontextu vývoje sebevražd českých zemích. Při porovnání dat excerpovaných z Rakouských statistik a ČSÚ lze konstatovat, že hodnoty vypočtené na základě rakouských statistik se s daty z ČSÚ rozcházejí pouze v poměrovém ukazateli počtu sebevražd na 100 tisíc obyvatel a absolutní počty sebevražd jsou shodné. Diference je pravděpodobně způsobena tím, že v případě ČSÚ je střední stav obyvatel vzat za celou populaci českých zemí,

s. VII–117; Bd. 73/3, Wien 1906, s. VII–117; Bd. 79/1, Wien 1906, s. XII–58; Bd. 84/1, Wien 1908, s. LVII–117; Bd. 84/3, Wien 1908, s. XII–61; Bd. 86/1, Wien 1908, s. XII–61; Bd. 88/1, Wien 1910, s. XXXVI–117; Bd. 88/3, Wien 1911, s. XVII–158; Bd. 92/1, Wien 1912, s. XVII–118. Údaje o civilním obyvatelstvu jsou vztahovány k 31. 12. v daném kalendářním roce. Dále byly jako zdroje dat využity výsledky jednotlivých sčítáních lidu uskutečněných v letech 1880–1910 a publikovaných ve svazcích *Österreichische Statistik* Bd. 1/1, Wien 1882, s. 96–158; Bd. 32/1, Wien 1892, s. 17–31; Bd. 63/1, Wien 1902, s. 19–123; Bd. 63/2, Wien 1903; *Österreichische Statistik, Neue Folge*, Bd. 1/1, Wien 1912. Uvedené statistiky jsou dostupné i online na stránkách rakouské národní knihovny: https://alex.onb.ac.at/static_tables/ors.htm (18. 11. 2021); https://alex.onb.ac.at/static_tables/ost.htm (18. 11. 2021).

[14] *Österreichische Statistik, Statistik des Sanitätswesens der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder für das Jahr...*, Bd. 3/1, Wien 1883; Bd. 5/2, Wien 1884; Bd. 8/3, Wien 1885; Bd. 12/4, Wien 1886; Bd. 13/3, Wien 1887; Bd. 18/4, Wien 1888; Bd. 21/4, Wien 1889; Bd. 22/3, Wien 1890; Bd. 28/2, Wien 1891; Bd. 31/4, Wien 1892; Bd. 37/2, Wien 1893; Bd. 38/2, Wien 1894; Bd. 40/2, Wien 1895; Bd. 44/3, Wien 1896; Bd. 48/3, Wien 1897.

[15] *Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder im Jahre ...*, Bd. 5/1, Wien 1884; Bd. 8/2, Wien 1885; Bd. 12/2, Wien 1886; Bd. 13/4, Wien 1887; Bd. 18/1, Wien 1888; Bd. 21/3, Wien 1889; Bd. 25/1, Wien 1890; Bd. 28/1, Wien 1891; Bd. 31/3, Wien 1892; Bd. 37/1, Wien 1893; Bd. 38/3, Wien 1895; Bd. 46/2, Wien 1896; Bd. 49/2, Wien 1898; Bd. 52/2, Wien 1899; Bd. 54/1, Wien 1900; Bd. 55/3, Wien 1902; Bd. 62/3, Wien 1902; Bd. 67/1, Wien 1902; Bd. 72/1, Wien 1904; Bd. 73/3, Wien 1906; Bd. 79/1, Wien 1906; Bd. 84/1, Wien 1908; Bd. 84/3, Wien 1908; Bd. 86/1, Wien 1908; Bd. 88/1, Wien 1910; Bd. 88/3, Wien 1911; Bd. 92/1, Wien 1912;

[16] ČSÚb, *Sebevraždy v České republice – 2001–2005: Seznam tabulkových příloh*, https://www.czso.cz/csu/czso/4012-06-2001_az_2005-16_24 (24. 2. 2021)

a nikoliv pouze za obyvatelstvo civilní, jako je tomu v případech dat analyzovaných na základě Rakouských statistik. Rozdíly v poměrových ukazatelích spočtených na základě dat Rakouské statistiky a ČSÚ jsou poté v řádech jednotek desetinných čísel a tyto rozdíly lze v rámci tohoto článku označit jako zanedbatelné.

Vedle analýzy dat o sebevraždách bylo důležité samotná data podrobit kritickému zkoumání. Netušil upozorňuje na skutečnost, že existovala přirozená snaha zařazovat sebevraždu jako náhodnou smrt z důvodu vyhnutí se zdlouhavému úřednímu a právnímu vypořádání.^[17] Pozůstalá rodina byla k tomuto úřednímu kroku nakloněna, protože sebevražda byla oproti náhodnému úmrtí mnohem více společensky nápadná. Důležitý je také fakt, že společnost na přelomu 19. a 20. století byla velmi nábožensky založená a sebevražedné jednání nebylo v případě katolického (a obecně křesťanského nebo židovského) vyznání přípustné. Lze tedy předpokládat, že mnoho sebevražd nebylo zaznamenáno právě kvůli těmto zmíněným důvodům.

Data z jednotlivých svazků Österreichische Statistik byla excerpována do prostředí softwaru Microsoft Excel, kde byla následně provedena agregace získaných dat a samotné výpočty. Základním ukazatelem, který se nachází v tomto článku, je takzvaná hrubá míra úmrtnosti na sebevraždy (počet sebevražd na 100 tisíc obyvatel). Tento ukazatel je částečnou modifikací ukazatele hrubé míry úmrtnosti na vnější příčiny (kam mimo jiné taktéž patří úmrtí v důsledku sebevražd), který je používán ČSÚ.^[18]

V případě údajů o civilním obyvatelstvu za Čechy, Moravu a Slezsko jsou statistické hodnoty v Österreichische Statistik dostupné každoročně a vztahují se k 31. 12. daného kalendářního roku. Střední stav (nutný pro výpočet ukazatele) je vypočten jako průměr pro dvě po sobě jdoucí časová období.

Obecně je díky ukazateli hrubé míry úmrtnosti na sebevraždy možné sledovat vývoj úrovně sebevražednosti v jednotlivých zemích ve sledovaném období a hodnoty mezi sebou komparovat. Vedle zmíněné výhody tohoto ukazatele je však nutné zmínit také jeho nevýhodu. Nevýhodou hrubých měr obecně je jejich citlivost na nízké hodnoty vstupující do výpočtů a jejich možné ovlivnění rozdílnými či měnícími věkovými strukturami zkoumaných populací. Tato nevýhoda tak zhoršuje interpretační schopnost získaných výsledků, které je nutné brát s jistým odstupem, a to zejména v časových řadách reprezentujících delší časový úsek.

Dále je v článku využíváno měr dynamiky časové řady – konkrétně je vypočteno tempo růstu (koeficient růstu), což je podíl dvou po sobě jdoucích hodnot v časové řadě.^[19] Pomocí těchto měr dynamiky lze sledovat růst či pokles úrovně sebevražednosti mezi jednotlivými zeměmi a v rámci pohlaví v časové řadě. V této

[17] F. J. NETUŠIL, *Sebevražednost*.

[18] ČSÚa, Sebevraždy, https://www.czso.cz/csu/czso/sebevrazdy_zaj (3. 8. 2021).

[19] Hana ŘEZANKOVÁ – Tomáš LÖSTER, *Základy statistiky*, Praha 2013, s. 31.

studii se také nachází interpretace vývoje sebevražd pomocí indexových čísel, na jejichž základě je možné sledovat vývoj intenzity sebevraždění.^[20]

Vývoj sebevraždění je v pozorovaném období poměrně vysoce volatilní. To je dáno zejména nízkými absolutními počty sebevražd, kdy i malá změna oproti předchozímu období může výsledný trend ve vývoji výrazně ovlivnit. Z tohoto důvodu jsou pro lepší interpretaci hodnot v některých obrázcích použity klouzavé průměry, které dokážou danou časovou řadu vyhladit (vyrovnat). V rámci tohoto článku je stanovena délka klouzavého průměru vždy na pět kalendářních let.^[21] Důvodem stanovení této délky je skutečnost, že časové řady sebevraždění jsou po vypočtení pětiletých klouzavých průměrů vyhlazené natolik, aby bylo možné pozorovat vývoj trendu sebevraždění bez větších výkyvů křivek a tento trend popsat či mezi sebou více jednotlivých trendů komparovat.

Sebevraždění dle vybraných charakteristik

V rámci této kapitoly je analyzován vývoj sebevraždění z pohledu celkové úrovně pro jednotlivé země Koruny české, z hlediska diferenciacie dle pohlaví a zvoleného způsobu ukončení života.

1. Celková úroveň sebevraždění

Při analýze celkové úrovně sebevraždění je nutné ji zasadit do širších úmrtnostních poměrů v tehdejší české společnosti a také do delšího časového kontextu. Na obrázku 2 lze vidět vývoj sebevraždění v českých zemích od roku 1876 až do roku 2018.

Od roku 1876 lze pozorovat kontinuální nárůst (s občasnými výkyvy) počtu sebevražd až do začátku první světové války, za kterou jsou uvedena data dle ČSÚ velmi diskutabilní kvůli svým nízkým hodnotám.^[22] Období mezi světovými válkami navazuje na předchozí prudký nárůst úrovně sebevražd před první světovou válkou. Dokonce bylo zaznamenáno dosavadní historické maximum jejich počtu, kdy v roce 1934 spáchalo sebevraždu více než čtyři tisíce osob. Tento jev byl způsoben především probíhající hospodářskou krizí v tehdejší Československu.

Vývoj sebevražd v pětiletém období 1876–1880, které mírně předchází časový úsek studovaný v rámci tohoto článku, nemá přílišné rostoucí ani klesající trend. Obecně lze konstatovat, že absolutní hodnoty rostly až do roku 1896, kdy byla překonána hranice 2000 dokonáných sebevražd v jednom kalendářním roce. Od té doby dochází k postupnému zvyšování úrovně počtu sebevražd v českých zemích až do období druhé světové války, a to jak z hlediska absolutních, tak i relativních

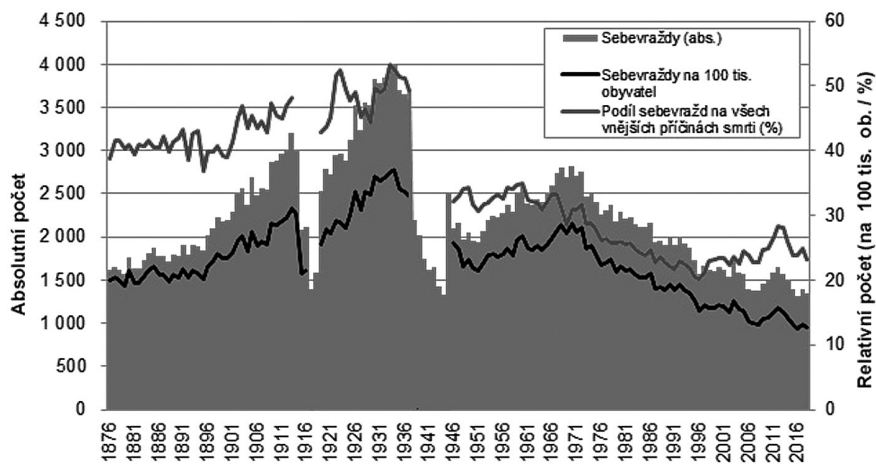
[20] Květa KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie nejen pro demografy*, Praha 2009, s. 40.

[21] Tamtéž, s. 33.

[22] ČSÚa, Sebevraždy, https://www.czso.cz/csu/czso/sebevrazdy_zaj (3. 8. 2021).

hodnot. Období studované v rámci článku by se při komparaci s ostatními časovými úseky zobrazenými na obrázku 2 dalo nazvat jako poměrně dynamické s prudce rostoucím trendem. Samozřejmě je nutné uvést, že relativní hodnoty v takto dlouhé časové řadě jsou ovlivněny změnou věkové struktury populace.

OBRÁZEK Č. 2. VÝVOJ SEBEVRAŽEDNOSTI V ČESKÝCH ZEMÍCH, 1876–2018
 FIGURE 2. DEVELOPMENT OF SUICIDES IN THE CZECH COUNTRIES, 1876–2018



Poznámka: data z válečných let 1914–1918 a 1939–1945 mohou být vzhledem k nízkým vykázaným hodnotám zkreslená.

Note: the data from the war years 1914–1918 and 1939–1945 may be distorted due to low reported values.

Zdroj: ČSÚ, 2021a.

Source: ČSÚ, 2021a.

Z pohledu na úroveň sebevraždění v kontextu jejího zasazení do celkových úmrtnostních poměrů v zemích Koruny české v období 1876–1910 by se mohlo zdát, že sebevražda nebyla příliš významnou příčinou smrti. V tabulce 1 si však lze povšimnout postupného nárůstu v čase u všech uvedených ukazatelů. Hodnoty v tabulce 1 jsou vypočteny jako roční průměry za uvedená pětiletá období.

Průměrný počet sebevražd dosahoval v období 1876–1880 hodnot 1642 sebevražd ročně, v období 1906–1910 je to již 2669 sebevražd ročně, což značí nárůst přibližně o 63 %. Vývoj intenzity, který je reprezentován vývojem počtu sebevražd na 100 tisíc obyvatel, je pozvolnější než v případě absolutních čísel. To je dáno především změnou velikosti populace, která za sledované období rostla v průměru o 0,70 % ročně. Z pohledu relativních čísel, kdy je sebevraždění zasazeno do kontextu celkové úmrtnosti, dochází všeobecně k nárůstu podílu sebevražd na

všech úmrtích. V prvním sledovaném pětiletém období spáchal sebevraždu méně než jeden člověk ze sta zemřelých. Na počátku dvacátého století však dochází ke zvýšení podílu sebevražd na celkovém počtu zemřelých, kdy dokonaná sebevražda tvořila přibližně jedno ze sta úmrtí. Z hlediska zasazení sebevražd do úmrtnosti na vnější příčiny (kam se vedle sebevražd zařazují například otravy, úmrtí na nehody, utonutí či napadení) lze konstatovat, že sebevraždy tvořily podstatnou část. Průměrné hodnoty tohoto ukazatele se ve sledovaném období příliš neměnily a sebevraždy tvořily kolem 40 % všech zemřelých na vnější příčiny.

TABULKA Č. 1. PRŮMĚRNÉ POČTY SEBEVRAŽD, JEJICH PODÍLY NA CELKOVÉM POČTU ZEMŘELÝCH A ZEMŘELÝCH NA VNĚJŠÍ PŘÍČINY V %, OBĚ POHLAVÍ, ZEMĚ KORUNY ČESKÉ, 1876–1910

TABLE 1. AVERAGE NUMBERS OF SUICIDES, THEIR SHARES IN THE TOTAL NUMBER OF DEATHS AND DEATHS FROM EXTERNAL CAUSES, IN %, BOTH SEXES, CZECH CROWN COUNTRIES, 1876–1910

Období	Průměrný roční počet sebevražd	Počet sebevražd na 100 tisíc obyvatel	Podíl sebevražd na celkovém počtu zemřelých (%)	Podíl sebevražd na úmrtích vnějšími příčinami (%)
1876–1800	1642	20,16	0,70	40,62
1881–1885	1739	20,72	0,71	40,60
1886–1890	1770	20,55	0,72	41,14
1891–1895	1865	20,95	0,78	40,84
1896–1900	2144	23,15	0,94	39,78
1901–1905	2848	24,99	1,06	43,16
1906–1910	2669	26,76	1,28	44,72

Zdroj: ČSÚ, 2021b a vlastní výpočty.

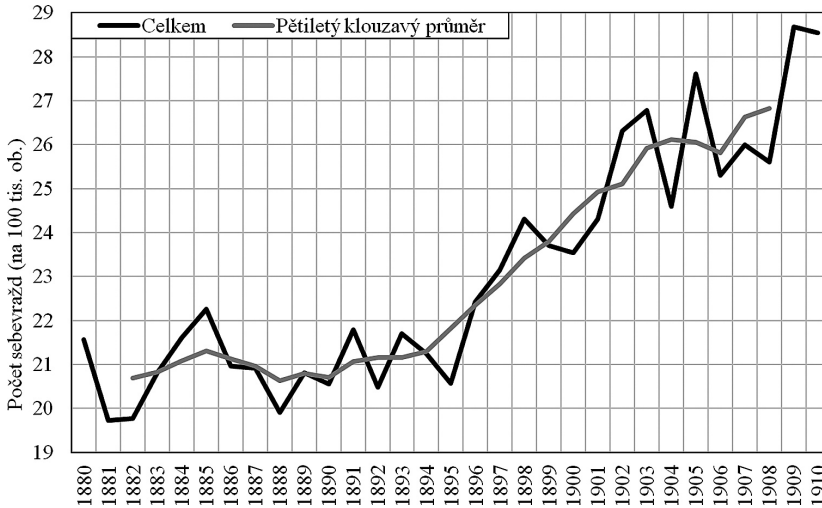
Source: ČSÚ, 2021b and author's own calculations.

Při bližším studiu ukazatele hrubé míry úmrtnosti na sebevraždy lze na obrázku 3 pozorovat jednoznačný rostoucí trend, který je v tomto případě pro lepší interpretaci doplněn pětiletými klouzavými průměry. Sledované období by se z hlediska tohoto ukazatele dalo rozdělit na dvě základní části – období stagnace a období prudkého nárůstu sebevražd.

První část lze časově vymezit jako období mezi lety 1880–1894, kdy se průměrná hodnota počtu sebevražd na 100 tisíc obyvatel pohybovala kolem úrovně 21 sebevražd ročně. Jako druhou část vývoje lze považovat období 1895–1910, kdy dochází k prudkému nárůstu úrovně s poměrně častými lokálními výkyvy, které jsou způsobeny především nízkými absolutními počty sebevražd. Z hlediska průměrných hodnot počtu sebevražd na 100 tisíc obyvatel se hodnota zvýšila z 20,5 v roce 1895 na 28,5 sebevražd v roce 1910, což značí nárůst přibližně o 40 %.

OBRÁZEK Č. 3. SEBEVRAŽDY NA 100 TISÍC OBYVATEL, OBĚ POHLAVÍ, ZEMĚ KORUNY ČESKÉ, 1880–1910

FIGURE 3. SUICIDE RATES PER 100 THOUSAND INHABITANTS, BOTH SEXES, CZECH CROWN COUNTRIES, 1880–1910



Zdroj: srov. poznámka 11; vlastní výpočty.

Source: see the footnote 11; author's own calculations.

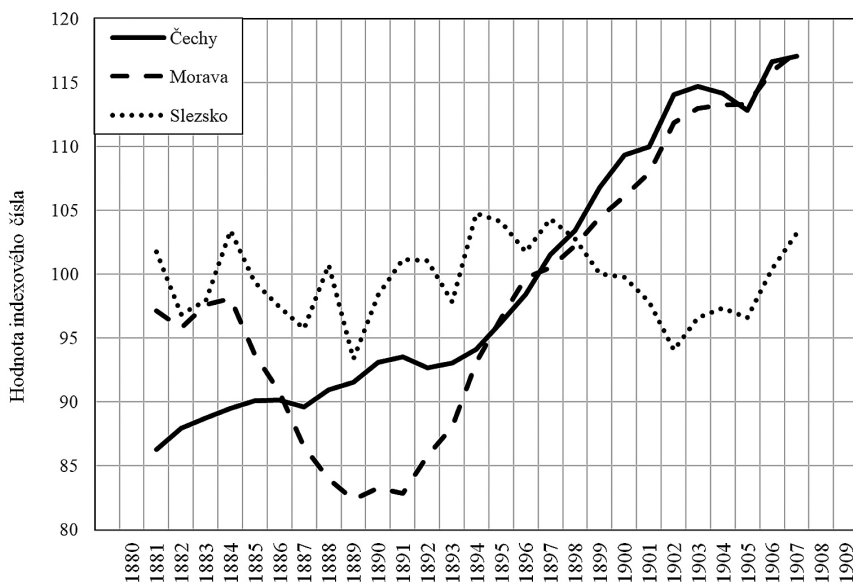
Na základě dostupných dat je možné konstatovat, že výpočty za agregované území (země Koruny české) jsou výrazně ovlivněny vývojem sebevražd v Čechách, kde je oproti Moravě i Slezsku podstatně více případů. Z tohoto důvodu je nutné analyzovat skladbu zemřelých na sebevraždy odděleně za jednotlivé země. Na obrázku 4 lze pozorovat vývoj sebevražd v číslech indexových – odděleně za Čechy, Moravu a Slezsko. Průměrná hodnota indexového čísla byla vypočtena jako průměr hrubé míry úmrtnosti na sebevraždy za celé sledované období 1880–1910 a je vztažena odděleně k jednotlivým zemím. Průměrné hodnoty tohoto ukazatele nabývají hodnot: v Čechách 24,81, na Moravě 19,30 a ve Slezsku 20,69. Vývoj sebevražd v indexových číslech je pro lepší interpretaci zobrazen v pětiletých klouzavých průměrech.

Při bližším pohledu na vývoj úrovně v jednotlivých zemích Koruny české lze nalézt v Čechách podobný trend, jako tomu bylo v případě analýzy sebevražd za celé agregované území. Ostatní země se v tomto ohledu svým vývojem poměrně liší. Za největší rozdíl oproti situaci v Čechách by se v případě Moravy dal označit úvodní propad úrovně sebevražd s lokálním minimem kolem roku 1890 a následný prudký nárůst hodnot. Situace ve Slezsku je velmi specifická svými častými výkyvy po celé sledované období, které jsou způsobeny především nízkými

absolutními počty sebevražd. Pokud analyzujeme vývoj sebevražd pro všechny země z hlediska indexových čísel, hodnoty v první polovině tohoto období (až na výjimku v podobě výkyvu ve Slezsku) jsou podprůměrné a trend se obrací až kolem roku 1898, kdy hodnoty indexových čísel začínají být nadprůměrné.

OBRÁZEK Č. 4. VÝVOJ SEBEVRAŽEDNOSTI V INDEXOVÝCH ČÍSLECH V JEDNOTLIVÝCH ZEMÍCH, 1880–1910, PĚTILETÉ KLOUZAVÉ PRŮMĚRY, PRŮMĚR ZA CELÉ OBDOBÍ = 100 %

FIGURE 4. DEVELOPMENT OF SUICIDE IN INDEX NUMBERS IN INDIVIDUAL COUNTRIES, 1880–1910, FIVE-YEAR MOVING AVERAGES, AVERAGE OVER THE WHOLE PERIOD = 100 %



Zdroj: srov. poznámka 11; vlastní výpočty.

Source: see the footnote 11; author's own calculations.

Zajímavostí, kterou lze na obrázku 4 pozorovat, je fakt, že v období prudkého nárůstu průměrných hodnot v Čechách a na Moravě dochází ve Slezsku k opačnému trendu a průměrné hodnoty indexových čísel se naopak snižují. V roce 1907 končí všechny země Koruny české nad svým průměrem za sledované období. Netušil ve své publikaci diskutuje vývoj úrovně sebevražd v Rakousku-Uhersku, kdy porovnává hodnoty českých indexových čísel s hodnotami čísel předlitavských. Z hlediska zkoumaného období dojde v roce 1894 k situaci, kdy česká indexová čísla „překonají“ ta předlitavská. Netušil k tomu dodává následující: „*Tento zjev značí tolik, že vlivy, jež působily vzestup sebevražd v Rakousku*

před r. 1894, ležely mimo oblast zemí českých, po výtce ve Vídni, vlivy působící na vzestupný pohyb sebevraždy v Rakousku po r. 1894 ležely v zemích českých. Čili jinými slovy řečeno, těžiště sebevražedného impulsu v bývalé říši rakouské do r. 1894 leželo mimo země naše, po r. 1894 přešlo do našich krajů.^[23]

2. Sebevražednost dle pohlaví

První základní možností, jak studovat diferenční vývoj sebevraždy, je dle pohlaví. Mužská nadúmrtnost je v kontextu sebevražd obecně známým a již mnohokrát diskutovaným faktem, o kterém v minulosti psalo mnoho českých autorů.^[24] Ze zahraničních lze zmínit Monestiera, který uvádí zajímavý diferenční paradox v rámci pohlaví.^[25] Ženy oproti mužům spáchají v průměru pouze jednu čtvrtinu sebevražd, na druhou stranu ale spáchají tři čtvrtiny všech neúspěšných pokusů. Monestier ve svém díle sice odkazoval na tuto skutečnost v rámci Evropy ve druhé polovině 20. století, je však možné předpokládat, že následující výňatek lze vztáhnout i na území českých zemí v období studovaném v tomto článku: „Dostatečným vysvětlením je, že žena si obvykle nepřeje smrt ve smyslu destrukce, zničení, jak se obvykle předpokládá, ale že chce utéci, zapomenout, uniknout před svým dosavadním životem, dlouho, velice dlouho spát.“^[26] Do statistik v rámci dokonaných sebevražd se tak tato „nerozhodnost“ v případě neúspěšných pokusů žen zajisté podepisuje.

V tabulce 2 se objevují roční průměrné hodnoty sebevražd, sebevražd na 100 tisíc obyvatel odděleně pro muže a pro ženy a počet sebevražd mužů připadajících na 1 sebevraždu ženy za pětiletá období. Průměrný roční počet sebevražd u mužů i u žen v období 1881–1885 dosahuje z hlediska celého sledovaného období nejnižších hodnot, kdy je průměrný roční počet sebevražd 1395 u mužů a 344 u žen. Obecně lze konstatovat, že průměrný roční počet sebevražd v čase roste a v období 1906–1910 dosahuje nejvyšších hodnot. Z pohledu počtu sebevražd na 100 tisíc obyvatel lze pozorovat lehce odlišný trend nárůstu hodnot tohoto ukazatele. V období 1881–1885 se nenachází lokální minimum tohoto ukazatele u mužů, ale pouze u žen – hodnota pro muže je 35,01 a pro ženy 7,89. V případě žen dochází ve studovaném období k plynulému nárůstu hodnot, kdy je v období 1906–1910 dosaženo lokálního maxima s hodnotou 12,66 sebevražd na 100 tisíc žen. Z pohledu vývoje u mužů je v letech 1886–1895 zaznamenána stagnace průměrných hodnot za toto období na hodnotě kolem 34,30, následně dochází, stejně

[23] F. J. NETUŠIL, *Sebevražednost*, s. 26.

[24] T. G. MASARYK, *Sebevražda*; F. J. NETUŠIL, *Sebevražednost*; Josef VIEWEGH, *Sebevražda a literatura*, Brno 1996; V. POLÁŠEK, *Sebevraždy*; M. ALEŠ, *Sebevraždy*; L. RŮŽIČKA, *Sebevražednost*.

[25] Martin MONESTIER, *Dějiny sebevražd: dějiny, techniky a zvláštnosti dobrovolné smrti*, Praha 2003.

[26] Tamtéž, s. 189.

jako v případě žen, k plynulému nárůstu a lokálního maxima je dosaženo v období 1906–1910, kdy průměrná hodnota dosahuje 41,89 sebevražd na 100 tisíc mužů středního stavu.

Jak již bylo zmíněno výše v této podkapitole, existence mužské nadúmrtnosti z pohledu sebevražd je obecně známým faktem. Ten je doložen daty uvedenými v tabulce 2, která ukazuje, že po celé sledované období připadají více než tři sebevraždy mužů na jednu sebevraždu ženy. V období 1881–1885 je hodnota tohoto ukazatele nejvyšší a dosahuje 4,06 sebevražd mužů na jednu sebevraždu ženy. Poté dochází k postupnému snižování hodnot až na minimum v období 1906–1910, kdy je zaznamenáno přibližně 3,11 sebevražd mužů na jednu sebevraždu ženy. Z vývoje čísel absolutních i poměrových (tabulka 2) je možné soudit, že v období 1881–1910 dochází k intenzivnějšímu zvyšování počtu sebevražd žen oproti situaci u mužů.

TABULKA Č. 2. SEBEVRAŽDY V ZEMÍCH KORUNY ČESKÉ V LETECH 1881–1910, PĚTILETÉ PRŮMĚRY

TABLE 2. SUICIDES IN CZECH CROWN COUNTRIES IN 1881–1910, FIVE-YEARS AVERAGES

Období	Počet sebevražd		Počet sebevražd na 100 tisíc obyvatel		Počet sebevražd mužů na 1 sebevraždu ženy
	muži	ženy	muži	ženy	
1881–1885	1395	344	35,01	7,89	4,06
1886–1890	1416	354	34,51	7,91	4,00
1891–1895	1441	424	34,12	9,23	3,40
1896–1900	1682	462	38,23	9,72	3,66
1901–1905	1910	574	41,30	11,58	3,36
1906–1910	2020	649	41,89	12,66	3,11

Zdroj: srov. poznámka 11; vlastní výpočty.

Source: see the footnote 11; author's own calculations.

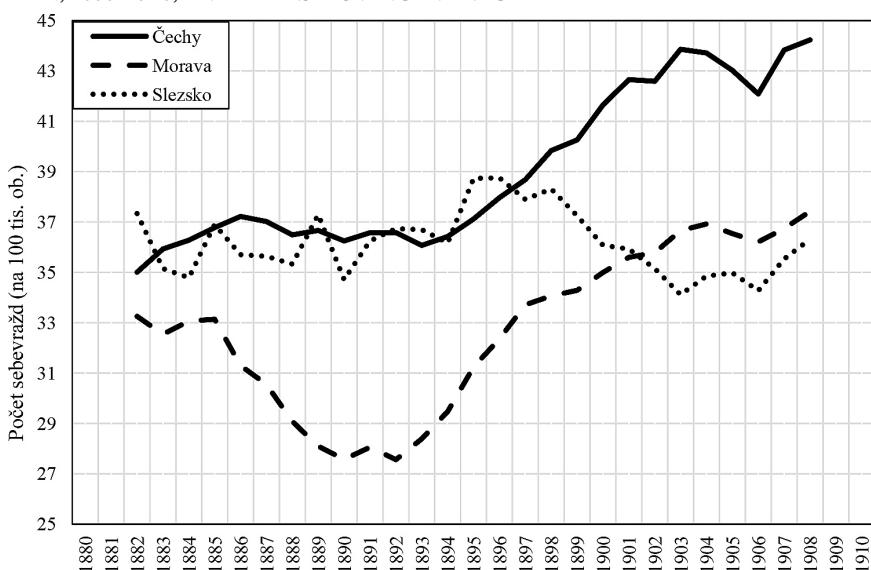
Dále se lze zabývat vývojem úrovně sebevražd u mužů a u žen v jednotlivých zemích Koruny české odděleně. K tomuto účelu poslouží ukazatel hrubé míry úmrtnosti na sebevraždy, který je vypočten pro muže i pro ženy a pro každou ze zemí odděleně. Hodnoty získané pro muže (obrázek 5) jsou kvůli nižším počtům pozorování poměrně vysoce volatilní (zejména ve Slezsku), a proto jsou zobrazeny pomocí pětiletých klouzavých průměrů.

Vývoj úrovně sebevražd mužů by se dal rozdělit na dvě části – první je období 1880–1892. V tomto období lze pozorovat z hlediska jednotlivých zemí podobný vývoj v Čechách a ve Slezsku, kdy se průměrná hodnota počtu sebevražd na 100 tisíc obyvatel pohybovala kolem úrovně 36 bez výraznějších výkyvů. Naproti tomu na Moravě došlo k poklesu počtu sebevražd s lokálním minimem v roce

1892, které dosahovalo hodnoty kolem 27,5. Průměrná hodnota za celé období dosahovala přibližně 30,5 sebevražd na 100 tisíc obyvatel, což je přibližně o 20 % méně, než v případě Čech a Slezska ve stejném období. Pro druhé období, které lze vymezit roky 1893–1908, je možné konstatovat, že výše popsaná podobnost v úrovni sebevraždění mezi Čechami a Slezskem přestává kolem roku 1897 platit a naopak se začínají objevovat výrazné rozdíly. V případě Čech je trend rostoucí a počet sebevražd na 100 tisíc obyvatel se zvýšil o 25 % na přibližnou hodnotu 44 v roce 1908 a v případě Slezska je trend negativní, kdy došlo k poklesu o přibližně 15 % na hodnotu kolem 36 sebevražd. Na Moravě došlo po úvodním negativním trendu v první části vývoje k obratu a trend je v celé druhé části v podstatě kontinuálně rostoucí. Počet sebevražd se zde v období 1893–1908 zvýšil o více než 30 % na hodnotu kolem 37,5 v roce 1908.

OBRÁZEK Č. 5. SEBEVRAŽDY NA 100 000 OBYVATEL PODLE ZEMÍ, MUŽI, 1880–1910, PĚTILETÉ KLOUZAVÉ PRŮMĚRY

FIGURE 5. SUICIDE RATES ON 100 000 INHABITANTS IN INDIVIDUAL COUNTRIES, MEN, 1880–1910, FIVE-YEARS MOVING AVERAGE



Zdroj: srov. poznámka 11; vlastní výpočty.

Source: see the footnote 11; author's own calculations.

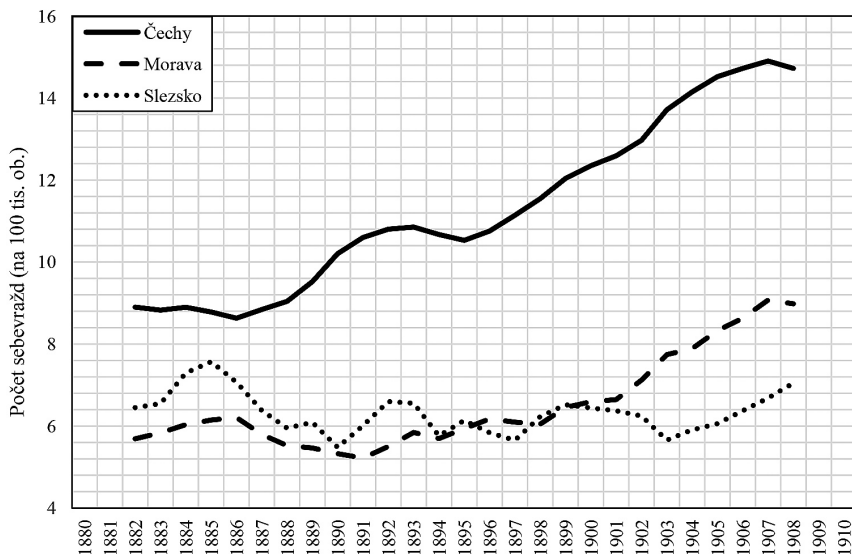
Na obrázku 6 lze pozorovat vývoj úrovně sebevraždění u žen. Pokud bychom stejně jako v případě mužů rozdělili studované období na dvě části, kdy tou první je období 1880–1892 a druhou 1893–1908, lze konstatovat, že na začátku prvního z období jsou hodnoty v jednotlivých zemích poměrně podobné a postupem

času dochází k jejich oddělování. Respektive počty sebevražd na Moravě a ve Slezsku si jsou relativně podobné po celé období, kdy až od roku 1901 dochází k drobnému vzájemnému odchýlení trendových křivek. Naproti tomu je situace v Čechách velmi odlišná, kdy v období 1886–1908 dochází ke kontinuálnímu (s výjimkou období 1893–1895) nárůstu počtu sebevražd až o 70 %. Výsledkem toho je odchýlení trendové křivky od zbylých dvou zemí.

Při porovnání trendů mezi muži a ženami nelze nalézt přílišné paralely ve vývoji v jednotlivých zemích. Jedním ze společných znaků vývoje však je, že v obou případech je hodnota počtu sebevražd po celé sledované období (s pár výjimkami) nejvyšší v Čechách v porovnání s Moravou a se Slezskem.

OBRÁZEK Č. 6. SEBEVRAŽDY NA 100 000 OBYVATEL PODLE ZEMÍ, ŽENY, 1880–1910, PĚTILETÉ KLOUZAVÉ PRŮMĚRY

FIGURE 6. SUICIDE RATES ON 100 000 INHABITANTS IN INDIVIDUAL COUNTRIES, WOMEN, 1880–1910, FIVE-YEARS MOVING AVERAGE



Zdroj: srov. poznámka 11; vlastní výpočty.

Source: see the footnote 11; author's own calculations.

Jak již bylo zmíněno výše, v období let 1881–1910 dochází k výraznějšímu zvyšování počtu sebevražd u žen, než je tomu u mužů. Toto tvrzení dokazuje zejména pokles hodnoty ukazatele počtu sebevražd mužů na jednu sebevraždu ženy (srov. tabulka 3). Pro další zkoumání zvyšování či snižování úrovně lze použít takzvané míry dynamiky. Konkrétně se jedná o výpočet tempa růstu počtu sebevražd na 100 tisíc obyvatel a následné vypočtení průměrného tempa růstu (koeficientu

růstu) pro pětiletá období a celé sledované období 1881–1910. V tabulce 3 se nacházejí hodnoty průměrného tempa růstu v jednotlivých zemích odděleně pro muže a ženy.

Pokud porovnáme jednotlivé hodnoty průměrného tempa růstu mezi pohlavími v období 1881–1910, ukazuje se, že v Čechách mají ženy hodnoty vyšší než muži. U žen byl průměrný roční nárůst měř o 1,65 % a v případě mužů pouze o 1,11 %. Na Moravě je situace obdobná jako v Čechách s tím rozdílem, že diference v průměrném tempu růstu je mezi pohlavím vyšší – u žen dosahuje přibližná hodnota 1,62 % a u mužů jen 0,23 % ročního konstantního nárůstu. Ve Slezsku jsou hodnoty za studované období v obou případech záporné a dochází ke konstantnímu ročnímu poklesu úrovně počtu sebevražd. U žen je přibližná hodnota –0,04 %, u mužů –0,99 %.

Závěrem lze konstatovat, že se počet sebevražd v letech 1881–1910 z pohledu hodnot průměrného koeficientu růstu zvyšoval vyšším tempem u žen než u mužů, a to jak v případě Čech, tak i v případě Moravy (kde byl rozdíl mezi pohlavími ještě vyšší než v případě Čech). Ve Slezsku, kde průměrné tempo nabývá záporných hodnot, je u žen konstantní roční úbytek nižší než u mužů.

Obecně se tedy liší průměrný koeficient růstu počtu sebevražd jak v rámci jednotlivých zemí, tak i v rámci pohlaví, což z tohoto pohledu značí nerovnoměrný vývoj za celé studované období.

TABULKA Č. 3. PRŮMĚRNÉ TEMPO ÚROVNĚ RŮSTU SEBEVRAŽEDNOSTI, MUŽI, ŽENY, ČECHY, MORAVA A SLEZSKO, 1881–1910, %

TABLE 3. GEOMETRIC MEAN OF SUICIDE RATES LEVEL, MEN, WOMEN, BOHEMIA, MORAVIA AND SILESIA, 1881–1910, %

Období	Čechy			Morava			Slezsko		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
1881–1885	2,55	-0,82	1,87	-1,90	2,43	-1,27	-5,32	1,32	-4,28
1886–1890	-1,39	2,20	-0,63	-4,57	-4,71	-4,53	-0,90	-6,23	-1,80
1891–1895	-1,44	0,54	-0,96	2,80	6,12	3,36	-0,11	-0,74	-0,14
1896–1900	3,19	3,76	3,35	1,08	-0,71	0,80	1,23	8,84	2,67
1901–1905	3,02	5,56	3,70	2,48	8,12	3,60	-3,13	-8,29	-3,93
1906–1910	0,86	-1,16	0,36	1,72	-0,97	1,21	2,50	5,94	3,10
1881–1910	1,11	1,65	1,27	0,23	1,62	0,49	-0,99	-0,04	-0,77

Zdroj: srov. poznámka 11; vlastní výpočty.

Source: see the footnote 11; author's own calculations.

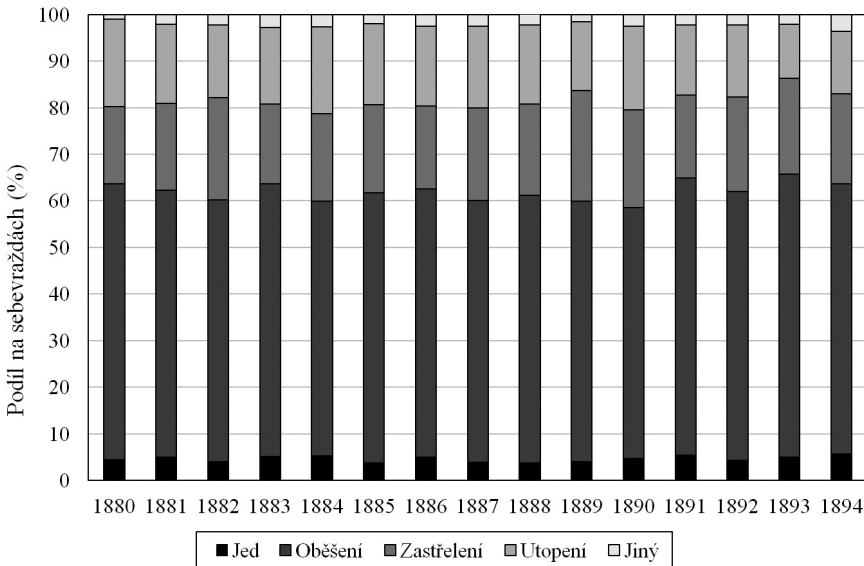
3. Sebevražednost dle způsobu provedení

Z pohledu zkoumání sebevražednosti v české společnosti na přelomu 19. a 20. století je důležité mít alespoň základní představu o možných způsobech ukončení života a o rozdílech zastoupení těchto způsobů v rámci pohlaví. Jak již bylo zmíněno v podkapitole, která se zabývala použitými datovými zdroji, v tomto článku se nachází statistika podchycující způsob provedení sebevraždy odděleně pro pohlaví v období 1880–1894, což tvoří kontinuální patnáctiletou časovou řadu.

Na obrázku 7 lze vidět skladbu zemřelých dle způsobu provedení sebevraždy v zemích Koruny české u mužů v období 1880–1894. Na první pohled je viditelná převaha ukončení života oběšením. Tento způsob v průměru zvolila více než polovina mužů (57 %). Relativní zastoupení oběšených mužů v čase příliš nekolísá a osciluje kolem této průměrné hodnoty. V pořadí druhým nejčastějším způsobem ukončení života u mužů je zastřelení, které se v dlouhodobém průměru pohybuje kolem hranice 19,5 % ze všech dokonaných sebevražd. Třetím nejčastějším způsobem je utopení, které v dlouhodobém průměru dosahuje hodnot kolem 16 %. V pořadí čtvrtým a posledním specifikovaným způsobem dobrovolného

OBRÁZEK Č. 7. SKLADBA ZEMŘELÝCH DLE ZPŮSOBU PROVEDENÍ SEBEVRAŽDY, MUŽI, ZEMĚ KORUNY ČESKÉ, 1880–1894, %

FIGURE 7. COMPOSITION OF THE DEATH ACCORDING TO THE PROCEDURE, MEN, CZECH CROWN COUNTRIES, 1880–1894, %



Zdroj: srov. poznámka 12; vlastní výpočty.

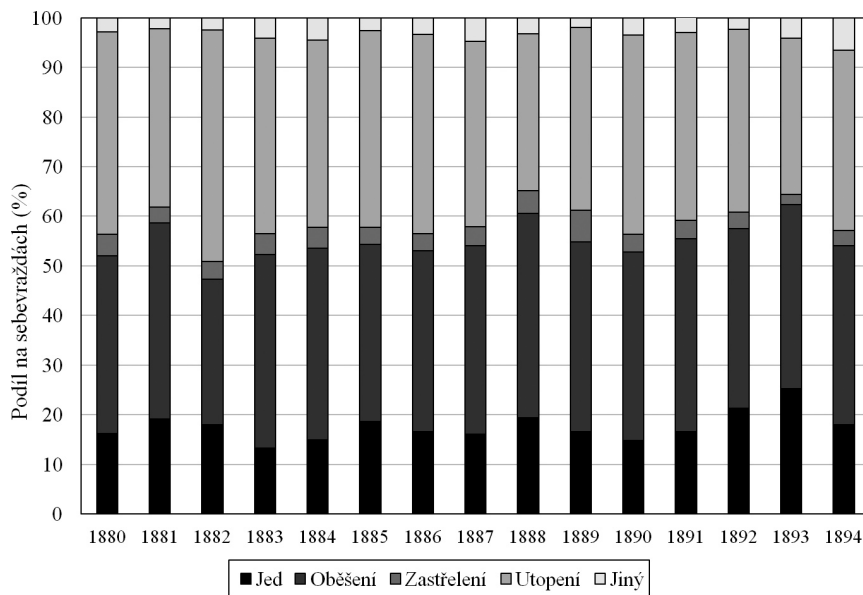
Source: see the footnote 12; author's own calculations.

ukončení života je požití jedu. Jed je v dlouhodobém průměru zastoupen 4,5 %. Relativní zastoupení mužů, u kterých byl klasifikován jiný způsob sebevraždy než ty, které jsou ve statistice specifikované, tvoří v dlouhodobém průměru kolem 2,3 %. Tento způsob je označen jako „jiný“ a jedná se o relativně nízké číslo. Rakouské statistiky tak dokázaly poměrně dobře zachytit tehdejší struktury sebevražd mužů dle způsobu provedení.

Skladbu zemřelých dle způsobu provedení sebevraždy u žen lze vidět na obrázku 8. Struktury vycházejí ze stejných statistik jako v případě mužů, a tak je zde zpracováno stejné období a jsou zastoupeny stejné způsoby dokončených sebevražd. Z pohledu dlouhodobých průměrů jsou nejčastěji zastoupené sebevraždy utopením, které tvoří ve sledovaném období v průměru kolem 38 % všech sebevražd žen. V pořadí druhým nejčastěji zvoleným způsobem sebevraždy je oběšení, které ve sledovaném období tvoří průměrně 37 % všech sebevražd žen – společně s utopením tak tyto dva způsoby tvoří v průměru kolem 75 % ze všech spáchaných sebevražd v období 1880–1894. Třetím nejčastěji zvoleným způsobem je otrava jedem, kdy tento způsob provedení zvolilo kolem 17,5 % žen. Otrava

OBRÁZEK Č. 8. SKLADBA ZEMŘELÝCH DLE ZPŮSOBU PŘEDVĚZENÍ SEBEVRAŽDY, ŽENY, ZEMĚ KORUNY ČESKÉ, 1880–1894, %

FIGURE 8. COMPOSITION OF THE DEATH ACCORDING TO THE PROCEDURE, WOMEN, CZECH CROWN COUNTRIES, 1880–1894, %



Zdroj: srov. poznámka 12; vlastní výpočty.

Source: see the footnote 12; author's own calculations.

jedem jako často volený způsob ukončení života byl v této práci diskutován výše, kdy Monestier uváděl, že ženy si nepřejí smrt ve smyslu destruktivním, ale chtějí spíše zapomenout a uniknout před svým dosavadním životem.^[27] Posledním blíže specifikovaným způsobem je sebevražda zastřelením. Tento způsob dobrovolné smrti zvolilo kolem 3,5 % žen. Podíl žen, které v dlouhodobém průměru zvolily „jiný“ způsob sebevraždy, než jsou výše uvedené, je kolem 3,5 %.

Při porovnání struktur sebevražd dle jednotlivých zvolených způsobů mezi muži a ženami jsou viditelné značné rozdíly. V první řadě se liší nejčastěji zvolený způsob dobrovolné smrti, kdy muži nejčastěji volili úmrtí oběšením (57 %) a ženy utopením (38 %). Rozdíly v jednotlivých způsobech provedení jsou v dlouhodobých průměrech následující: sebevraždu jedem volily častěji ženy, sebevraždu oběšením volili častěji muži, sebevraždu zastřelením volilo více mužů a sebevraždu utopením volily více ženy.

Na závěr lze konstatovat, že relativní zastoupení způsobů provedení sebevražd se ve sledovaném období v rámci stejného pohlaví příliš neliší a spíše osciluje kolem průměrných hodnot. Při porovnání relativních struktur mezi pohlavím jsou však viditelné značné rozdíly ve zvoleném způsobu dobrovolného ukončení života. Hlavní příčinou těchto rozdílů lze spatřit v preferenci prostředků, kterými sebevrazi chtějí ukončit život. Zatímco muži volí velmi radikální prostředky, jako je oběšení či zastřelení, ženy naproti tomu volí prostředky méně násilné, jako je utopení nebo otrava jedem. I z tohoto důvodu je u žen vyšší míra neúspěšných pokusů o sebevraždu, která již byla zmíněna.

Podle Monestiera poté dochází u žen starších 45 let k odklonu od otravy jedem a zvyšují se preference u více násilných způsobů, jako je utopení nebo skok z výšky.^[28] Autor tento posun v myšlení připisuje tomu, že ženy na sebe nemusí při skoku z výšky nebo utopení vztáhnout ruku, což je například při sebevraždě oběšením nebo zastřelením nutné. Podle Masaryka je volba prostředků výsledkem snahy o co možná nejrychlejší, bezbolestný a nejméně namáhavý způsob, protože životní síla sebevraha je dle něj velice nízká.^[29] U žen tak lze vysvětlit například nízkou preferenci sebevraždy zastřelením – obstarání střelné zbraně může být pro ženu těžší než pro muže a obecně násilná povaha odporuje ženské přirozenosti.

[27] M. MONESTIER, *Dějiny sebevražd*.

[28] M. MONESTIER, *Dějiny sebevražd*.

[29] T. G. MASARYK, *Sebevražda*.

Závěr

Hlavním cílem předloženého článku bylo analyzovat a následně popsat struktury sebevraždnosti v období 1880–1910 a zasadit je do širšího kulturně-historického rámce tehdejší společnosti českých zemí. Specifickým cílem bylo více poodkrýt a doplnit již získané znalosti o studiu sebevraždnosti na přelomu 19. a 20. století.

Při analýze dat o sebevraždách ve studovaném období je důležité mít na paměti jejich možné zkreslení již ze strany samotného sběru dat rakouskou statistikou. Konkrétně se jedná o situaci, kdy je z různých důvodů úředníky zaznamenáno kupříkladu náhodné úmrtí místo dokonané sebevraždy. Netušil jako možné důvody takto vědomě nesprávné registrace zemřelých uvádí následně snazší úřední a trestní jednání.^[30] Dalším možným důvodem ovlivnění dat je skutečnost, že v nábožensky založené společnosti přelomu 19. a 20. století bylo sebevraždné jednání chápáno jako nepřijatelné. Dalším důvodem možného zkreslení je preference pozůstalé rodiny, snažící se kvůli již zmiňované společenské nepřijatelnosti dosáhnout jiné klasifikace příčiny úmrtí než je sebevražda. Netušil uvádí, že se někteří autoři domnívají, že statistiky v této době reálně zachycují pouze 50 % sebevražd. Dle Netušila je však toto číslo přílišně nízké a registrační „úspěšnost“ byla vyšší.

Hlavní částí článku je analýza sebevražd v českých zemích v letech 1880–1910. Z důvodu zasazení sebevraždného chování do širší časové řady byla převzata data z Českého statistického úřadu, která jsou dostupná od roku 1876 až do současnosti. Období přelomu 19. a 20. století je v takto dlouhé časové řadě charakteristické prudkým nárůstem absolutního, ale i relativního počtu sebevražd. V roce 1880 bylo zaznamenáno přibližně 21,56 sebevražd na 100 tisíc obyvatel a v roce 1910 to bylo již 28,55 sebevražd, což značí nárůst přibližně o 32 %. Při bližším zkoumání tohoto nárůstu je důležité vzít v potaz odlišný vývoj v jednotlivých zemích Koruny české. Z pohledu indexových čísel lze sledované období rozdělit na dvě základní části – období stagnace až poklesu v letech 1880–1892 a období prudkého nárůstu v letech 1893–1908. Indexová čísla dosahují v prvním z období v případě Čech a Moravy podprůměrných hodnot kolem 90 a v případě Slezska se jedná o výkyvy kolem průměrné hodnoty 100. Od roku 1893 však dochází v Čechách a na Moravě k prudkému vzestupu indexových hodnot, kdy kolem roku 1898 začínají země převyšovat svůj průměr a po zbytek období se pohybují v hodnotách nadprůměrných. V případě Slezska se jedná o vývoj opačný a přibližně od roku 1898 dochází k posunu k podprůměru, kdy až v posledních dvou letech (1907, 1908) se hodnoty vrátí nad svůj průměr.

Vývoj v jednotlivých zemích byl hodnocen i za využití tempa růstu (koeficientu růstu) ukazatele počtu sebevražd na 100 tisíc obyvatel, který v zásadě podává informaci o průměrném ročním konstantním přírůstku či poklesu sebevražd v jednotlivých zemích. Tempo růstu v období 1881–1910 je v případě Čech 1,27 %,

[30] F. J. NETUŠIL, *Sebevražednost*.

na Moravě 0,49 % a ve Slezsku -0,77 %. Jednotlivá tempa růstu se tedy vzájemně poměrně výrazně liší a vývoj z pohledu tohoto ukazatele není totožný.

Z hlediska diferenciacce podle pohlaví lze potvrdit obecně známý fakt, kterým je mužská nadúmrtnost na sebevraždy. Z pohledu konkrétních čísel spáchali muži v pětiletém období 1881–1885 ročně kolem čtyř sebevražd na jednu sebevraždu ženy. V průběhu času je však zaznamenán postupný pokles tohoto podílu a v posledním pětiletém období 1906–1910 to jsou již pouze tři muži na jednu sebevraždu ženy. Ve studovaném období dochází k odlišnému vývoji dynamiky počtu sebevražd v rámci pohlaví.

Koeficient růstu nabývá v celém sledovaném období 1881–1910 ve všech zemích Koruny české vyšších hodnot u žen než u mužů. V Čechách je hodnota ročního nárůstu u žen kolem 1,65 %, u mužů 1,11 %, na Moravě je hodnota kolem 1,62 % u žen, u mužů 0,23 % a ve Slezsku jsou hodnoty záporné -0,04 % u žen a -0,99 % u mužů (ve Slezsku tedy průměrný koeficient růstu u žen nedosahuje tak záporných hodnot jako v případě mužů). Roční konstantní přírůstek (v případě Slezska úbytek) se mezi jednotlivými pohlavími liší a u žen dosahuje v průměru vyšších hodnot než u mužů.

Na základě dostupných dat rakouské statistiky nelze mluvit o stejných preferencích z pohledu volby způsobu ukončení života v případě žen a mužů. Ženy oproti mužům více volí méně násilné způsoby ukončení života, jako je utopení nebo otrava jedem, u mužů jsou oproti tomu více zastoupeny radikálnější způsoby, jako je oběšení nebo zastřelení. Výsledkem je poté nepoměr v počtu dokonaných sebevražd (kde muži tvoří tři čtvrtiny) a počtu neúspěšných pokusů (kde tři čtvrtiny naopak tvoří ženy).^[31]

Celkově lze shrnout, že sledované období je možné rozdělit na dvě části vývoje – období stagnace v letech 1880–1892 a období prudkého nárůstu v letech 1893–1908. Důležité je zdůraznit, že se vývoj v jednotlivých zemích Koruny české vzájemně lišil svým charakterem i intenzitou. Ve sledovaném období dochází k výrazným změnám z pohledu tehdejšího způsobu života. V českých zemích začínají velmi intenzivně probíhat procesy druhé fáze průmyslové revoluce a urbanizace, které velice výrazně měnily tehdejší sociální a hospodářské struktury obyvatelstva. Právě ony výrazné změny ve stylu života tehdejšího obyvatelstva mohly mít fatální dopad na rostoucí trend úrovně sebevražd, kdy u žen bylo prokázáno vyšší tempo tohoto nárůstu než u mužů. Sebevražda byla jevem, který postupně čím dál výrazněji vstupoval do české společnosti na přelomu 19. a 20. století.

V rámci tématu sebevražděného chování se nabízí řada dalších směrů, které je možné dále rozpracovat. Jako jeden z možných lze uvést podrobnější zkoumání sebevražděnosti dle dalších charakteristik obyvatelstva – například dle věkových skupin, rodinného stavu nebo možných motivů sebevražděného jednání v tehdejší době.

[31] M. MONESTIER, *Dějiny sebevražd*.

Abstract: The results of censuses are among the most frequently sought-after historical sources. They contain all the basic information about several spatially distributed and main population structures of the census. Due to the content and spatial detail, they are one of the main sources of information for the study of population development. The paper focuses on one of the lesser-known properly planned censuses of 1940, which followed up on 10 annual cycles of censuses, also held in Slovakia. The 1940 census was atypical. In particular, domestic political events were more pronounced in it, especially segregated national policy towards selected groups of minorities. The aim of our paper is to focus primarily on the background of the census, the methodology of preparation and implementation of the 1940 census in the context of the history of the Slovak Republic (1939–1945).

Keywords: population censuses, census methodology, 1940, Slovakia

Contact: prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD., Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Filozofická fakulta, Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií, Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava; e-mail: pavol.tisliar@ucm.sk; Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav archeologie a muzeologie, Arne Nováka 1, 620 00 Brno; e-mail: tisliar@phil.muni.cz;

doc. RNDr. Branislava Šprocha, PhD., Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Filozofická fakulta, Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií, Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava; e-mail: branislav.sprocha@ucm.sk.

Historická demografie, 2022, 46:1, 69–86

Úvod

Sčítania ľudu patria v našej historiografii už vyše 150 rokov medzi jedny z najčastejšie využívaných zdrojov informácií o vývoji a charaktere populácie Slovenska. Ide pritom o najväčšie, najvýznamnejšie, najkomplexnejšie a logisticky, finančne najnáročnejšie vyčerpávajúce štatistické zistovania s dlhou tradíciou, prepracovanou koncepciou, viac-menej pravidelnou periodicitou a špecifickou legislatívnou oporou. Sčítania ľudu prinášajú širokú škálu kvantitatívnych a kvalitatívnych údajov, ktoré nám umožňujú poznanie obyvateľstva na lokálnej, regionálnej a národnej úrovni. V mnohých smeroch predstavujú nenahraditeľné štatistické zdroje údajov slúžiace nielen na analýzu reálneho obrazu a intercezálnych zmien v spoločnosti,

[1] Príspevok je výsledkom riešenia projektu MŠVaVŠ SR VEGA č. 1/0097/20 „Malé dejiny veľkých akcií : sčítania ľudu a súpisové akcie na Slovensku v rokoch 1919–1950“.

ale predstavujú tiež dôležité podkladové informácie pre konštrukciu projekčných scenárov budúceho vývoja obyvateľstva a spoločnosti, ako aj formovanie politických a strategických rozhodnutí pri riadení nielen v štátnej správe a samospráve, ale aj v privátnej sfére. Je potrebné si uvedomiť, že nejde len o samotné počty obyvateľov či jeho štruktúrne charakteristiky, ale veľký význam majú aj rôzne odvodené údaje konštruované priamo z výsledkov sčítania obyvateľov. Tie umožňujú analyzovať nielen vybrané populačné štruktúry, ale aj charakter a prípadné zmeny v reprodukčnom a rodinnom správaní.

Nemenej dôležitým je použitie výsledkov sčítaní pre konštrukciu intercenzálnych bilancií najmä v prípade vekovo-pohlavnej štruktúry, bez ktorej by nebolo možné aplikovať viaceré analytické nástroje a konštruovať nielen základné, ale aj niektoré pokročilé indikátory. V kombinácii so štatistikou prirodzeného (a najmä po druhej svetovej vojne aj migračného pohybu) pohybu obyvateľstva, ktorá sa v Uhorsku začala kontinuálne zbierať od druhej polovice 19. storočia sa vytvoril predpoklad pre sformovanie komplexnej demografickej štatistiky a zberu jednotlivých demografických údajov.

Výkon štatistickej služby sa časom zdokonaľoval a opieral sa predovšetkým o existujúcu verejnú správu, rovnako ako sa začali organizovať pravidelné moderné sčítania obyvateľstva. Vznikli takto dva základné typy údajov:

1) statické dáta, ktoré sa viazali a aj v súčasnosti viažu predovšetkým na sčítania ľudu a zachytávajú obraz populácie v konkrétnom čase (na základe tzv. rozhodujúceho okamihu sčítania) a

2) priebežné (dynamické) dáta, ktoré sa vzťahujú najmä na poznanie údajov o pohybe obyvateľstva a ponúkajú základné informácie najmä k poznaniu jednotlivých demografických procesov. Len kombináciou oboch týchto údajov možno získať komplexný obraz o obyvateľstve, ktorý možno následne hodnotiť a interpretovať aj v historickom a demografickom diskurze.

Pochopiteľne, časom sa vyvíjala aj metodika prípravy, organizácie, zberu a spracovania oboch typov údajov, a značnými zmenami prešiel aj obsah získavaných a publikovaných údajov. Určitý predel v tomto vývoji predstavoval vznik Československa a zavedenie jeho štatistickej služby.

V kontexte toho si môžeme položiť otázku prečo vlastne vznikla štatistická služba a k čomu sú dobré výsledky sčítania obyvateľstva? V dejinách Slovenska sa stretáme s rôznymi údajmi štatistického charakteru. Zväčša sa v minulosti dotýkajú regionálnej a miestnej úrovne a majú predovšetkým hospodársky charakter. Prakticky až do polovice 19. storočia sa všetky priestorovo väčšie súpisové akcie konali najmä z hospodárskeho (daňového) dôvodu, alebo pre osobitné vojenské účely.^[2] Zmeny v chápaní významu štatistických súpisov a vôbec zberu štatistických údajov sa začali presadzovať prakticky až v druhej polovici 19. storočia, keď bola

[2] Pavol TIŠLIAR, *K vybraným prameňom štatistickej povahy v 18. a 19. storočí*, in: Pavol Tišliar (ed.), *Populačné štúdie Slovenska* 8, Bratislava 2016, s. 7–20.

zavedená pravidelná štatistická služba a od roku 1869 prijatý 10 ročný cyklus pravidelných, tzv. moderných sčítaní ľudu. Tieto cenzy už vznikali aj za účelom poznania obyvateľstva z demografického hľadiska, k zachyteniu jeho vývoja a možnostiam aj prvých prognóz jeho budúceho smerovania. Takto získané výsledky sa dotýkali rôznych oblastí života spoločnosti a začali byť úzko previazané s činnosťou celej verejnej správy. Zodpovedal tomu aj charakter zisťovaných údajov, zohľadňujúci najmä potreby decíznej sféry a verejnej správy.

Dejiny štatistickej služby a sčítaní obyvateľstva viažu sa na územie súčasného Slovenska doposiaľ nemáme komplexne spracované. Nejde pritom ani tak o samotné štatistické výsledky, ktoré, pochopiteľne, naša historiografia využíva najčastejšie. Tie totiž boli z veľkej časti publikované v štatistických edíciách, príručkách, lexikónoch, prípadne iných špeciálne zverejnených publikáciách, ktoré sú dnes pre územie Slovenska z veľkej časti sprístupnené.^[3] Dodnes však absentuje predovšetkým ich kontextová interpretácia, hodnotenie metodiky sčítaní a mimoriadnych súpisov, na základe ktorej boli výsledky získané, a ktoré nám umožňujú poukázať na kvalitu takto získaných údajov a niektoré ich špecifické aspekty najmä z hľadiska dlhodobého porovnávania.

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že v dejinách štatistického zberu demografických údajov na Slovensku sa uskutočnili, čo do kvality, dva typy moderných sčítacích akcií. Popri riadne plánovaných sčítaniach, ktoré sa od roku 1869 konali a dodnes konajú v 10 ročných cykloch, boli na Slovensku realizované aj viaceré mimoriadne sčítania (súpisy, napr. 1919, 1938, 1946), ktoré svojim charakterom vyplynuli z momentálnych potrieb administratívy, či z politických dôvodov. Zvláštny osobitný charakter malo vojnové, riadne plánované sčítanie ľudu z roku 1940, ktoré je v istom zmysle prienikom oboch spomenutých typov. Jeho zvláštnosťou bolo, že do jeho metodiky výraznejšie zasiahla aj politická situácia v krajine. Nie, že by sa politika v cenzoach v minulosti neprejavovala, no v prípade sčítania 1940 bol tento zásah výraznejší, typický pre dobu, v ktorej sa sčítanie realizovalo. Politické okolnosti boli napokon aj príčinou, prečo nedošlo k úplnému a podrobnému zverejneniu výsledkov tohto sčítania a mnohé údaje boli zverejnené až po skončení druhej svetovej vojny. Netypické preň bolo aj to, že mu predchádzalo mimoriadne krajinské sčítanie ľudu z konca roku 1938,^[4] ktoré bolo motivované výlučne

[3] Slavomír ČEPLŮ – Luboš KAČÍREK – Miriam POCISKOVÁ – Branislav ŠPROCHA – Terézia ŠPROCHOVÁ – Pavol TIŠLIAR – Lenka VARGOVÁ, *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. – 1. pol. 20. storočia)*, Bratislava 2016; Slavomír ČEPLŮ – Luboš KAČÍREK – Juraj MAJO – Miriam POCISKOVÁ – Branislav ŠPROCHA – Terézia ŠPROCHOVÁ – Pavol TIŠLIAR – Lenka VARGOVÁ, *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*, Bratislava 2017.

[4] Súhrnné dáta za jednotlivé regióny (okresy) boli publikované v lexikóne: *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*, Bratislava 1939, s. 8–13; tiež MVSР Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej: SNA), f. Ministerstvo zahraničných vecí SR, 1939–1945 (ďalej: f. MZV), kart. 163, sign. č. 51509/40.

politicky. Cieľom predloženej štúdie je predovšetkým analýza prípravných prác, metodiky zberu údajov a následne samotnej realizácie cenzu 1940 v kontexte dejín Slovenskej republiky (1939–1945). Okrem toho tiež poukážeme na aspekt spracovania a rozsah publikovania výsledkov tohto sčítania. Súčasne tiež poukážeme na niektoré špecifické črty súpisu obyvateľstva, ktorý sa realizoval na území Slovenska v roku 1938. Ten totižto predstavuje dôležitý predstupeň pre samotné vykonanie riadneho sčítania obyvateľov o dva roky neskôr.

Súpis obyvateľstva z roku 1938

Medzinárodnopolitická a vnútropolitická kríza v Československu vyvrcholila na jeseň 1938 nielen rozsiahlymi územnými zmenami československých hraníc, ale z vnútropolitického hľadiska došlo k významným štátoprávnym zmenám, najmä prijatím autonómie Slovenska a vytvorením autonómnej vlády Slovenskej krajiny.^[5] Územné zmeny znamenali hlavne stratu rozsiahlych južných častí Slovenska v prospech Maďarska, ale aj Nemeckej ríše a na severe Poľska, s ktorými priamo súviseli aj výrazné zásahy do početnosti a zloženia obyvateľstva a jeho demografickej reprodukcie.^[6] Zároveň v tomto čase rástli obavy z politicky silnejúcej nemeckej menšiny na Slovensku, ktorej politické špičky stále častejšie spomínali osobitné kultúrne a právne postavenie Nemcov.^[7] Priamo to napokon potvrdil aj ministerský predseda autonómnej vlády Jozef Tiso, spomínajúci snahy Nemcov o kultúrnu autonómiu.^[8] Slovensko totiž územnými stratami v roku 1938 zaznamenalo výrazné zmeny v etnickej skladbe obyvateľstva. Odstúpením južných častí Slovenska, kde žilo hlavne maďarské obyvateľstvo, sa relatívne zvýšil podiel osôb slovenskej národnosti a najpočetnejšou menšinou sa stalo práve nemecké obyvateľstvo.

Predovšetkým tieto dôvody viedli na konci roku 1938 Krajinský úrad v Bratislave spoločne s novým autonómnym ministerstvom vnútra k zorganizovaniu mimoriadneho krajinského sčítania obyvateľstva.^[9] Jeho ciele boli veľmi jednoduché. Súpis mal zistiť celkový počet obyvateľov, jeho štátnu (krajinskú) príslušnosť a najmä vytvoriť prehľad o „národnostnom katastri“,^[10] teda získať informácie o národnost-

[5] Pavol TIŠLIAR, *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945*, Krakov 2013.

[6] Bližšie k tejto problematike pozri: Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938–1945*, Bratislava 2016.

[7] Bližšie pozri: Michal SCHVARC – Martin HOLÁK – David SCHRIFFL (eds.), „*Tretia ríša*“ a vznik Slovenského štátu: *Dokumenty I*. Bratislava 2008.

[8] Tamže, č. 158, s. 547–550.

[9] MVSR – Štátny archív v Košiciach, pobočka Rožňava (ďalej ŠA Košice, p. Rožňava), f. Okresný úrad v Revúcej, 1923–1945 (ďalej f. OÚ Revúca), kart. 34, sign. č. 1671/1938 prez.

[10] Okrem spomenutého sa zisťoval ešte dátum narodenia obyvateľstva a náboženstvo. ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938–1945 (ďalej: f. OÚ Dobšiná), kart. 2 a 3. Popisné hárky za okres Dobšiná z roku 1938.

nej skladbe obyvateľstva, ktoré ostalo v rámci územne zmenšeného Slovenska. Aby sa dopredu zabránilo rôznym politickým agitáciám a snahe ovplyvňovať verejnosť, nebolo toto sčítanie dopredu ohlásené akciou, ale práve naopak jeho príprava bola v podstate utajovaná. Vykonal sa tak náhle a jeho realizácia zaskočila aj politických predstaviteľov menšinových strán, čo organizátori aj zamýšľali. Tento súpis nemal žiadne ambície nadväzovať na predchádzajúce medzivojnové sčítania. Azda i z týchto dôvodov, ale akiste aj z dôvodu operatívnej nebol požiadany o súčinnosť československý štatistický úrad v Prahe, ale riešila si to výlučne vnútorná správa Slovenska. Zber údajov v teréne mal trvať iba jeden deň, 31. decembra 1938, a práve vtedy mali byť vyvesené aj informatívne vyhlášky pre obyvateľstvo.^[11] Vzhľadom k charakteru zisťovaných údajov nemožno tvrdiť, že by organizátori niečo priamo zanedbali. Snahu zabrániť vplyvu migračných pohybov na výsledky mal silvestrovský termín (31. 12.) súpisu, kedy sa predpokladal minimálny pohyb mimo domov a objektivizovať výsledky mala zasa nemožnosť cielených propagačných kampaní, čo sa dodržalo. Na druhej strane však nemožno nespomenúť krátkosť času v príprave sčítacích komisárov, čo sa mohlo v teréne prejaviť aj nedodržaním stanovených pravidiel, a teda prejaviť sa aj na kvalite získaných výsledkov.

Okrem spomenutého politického motívu však existovali aj praktické potreby slovenskej autonómnej administratívy.^[12] Tie súviseli najmä so spomenutými rozsiahlymi územnými zmenami.^[13] Strata južného Slovenska a častí severných okresov totiž viedla spočiatku k nutnosti aspoň provizórne upraviť územnú správu. Mala tomu napomôcť aj presná štatistika (základný prehľad) obyvateľstva, na ktorú by bolo možné prihliadať najmä z pohľadu vzájomného pomeru počtu usadeného obyvateľstva k počtu a dostupnosti úradov. Územná správa sa tak komplexne začala riešiť až počas nasledujúceho roku 1939.^[14]

Hoci sa napokon podarilo tento súpis vykonať a v priebehu niekoľkých týždňov boli k dispozícii aj publikované celoslovenské sumárne výsledky,^[15] podrobné údaje krajiniského súpisu, predovšetkým na lokálnej úrovni, publikované nikdy neboli. Neslúžili teda k vytvoreniu plánovaného národnostného katastra.^[16] Dôvodom nezverejnenia kompletných údajov bolo s najväčšou pravdepodobnosťou predovšet-

[11] ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Rejdová, kart. 11, sign. č. 1727/38; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad v Roštári, 1922–1945 (ďalej: f. NÚ Roštár), sign. č. 1500/38 adm., neusporiadaný fond; ako aj ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notársky úrad vo Veľkej Polome, 1865–1945, sign. č. 161/38 prez., neusporiadaný fond.

[12] SNA, f. MZV, kart. 13, sign. č. 7664/40. Dôvodová správa k vládnemu návrhu zákona o sčítaní ľudu z roku 1940.

[13] Podrobne sme sa tomu venovali v publikácii: Pavol TIŠLIAR, *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945*, Krakov 2013, príloha č. 3.

[14] Podrobne pozri P. TIŠLIAR, *Okresné zriadenie*, ref. 4, s. 107 a n.

[15] *Územie a obyvateľstvo*, ref. 3.

[16] ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Revúca, kart. 34, sign. č. 1671/1938 prez.

kým odmietnutie týchto výsledkov politickou špičkou nemeckej Deutsche Partei a snaha vyhnúť sa vnútornému politickému konfliktu, ktorý by zrejme mal aj medzinárodný dosah v podobe intervencie Nemecka v prospech nemeckej menšiny na Slovensku. F. Karmasin, ktorý viedol Deutsche Partei, totiž ihneď po realizácii súpisu kritizoval údajne nesprávny spôsob, akým bol vykonaný a odmietol jeho výsledky ako úplne nezáväznú pre nemeckú menšinu.^[17]

Zvláštnosťou krajiniského súpisu z 31. decembra 1938 bolo zisťovanie trvalo usadeného obyvateľstva, keďže základom všetkých dovtedajších sčítaní bolo prítomné obyvateľstvo. Inštrukcia pre sčítacích komisárov priamo zdôrazňovala túto netradičnú zmenu. Sčítané osoby tak museli byť zapísané v mieste svojho trvalého bydliska. Týkalo sa to aj väzňov, vojakov, hostí v hoteli a pod.^[18] Národnosť obyvateľstva sa zapisovala spravidla podľa materinského jazyka, prípadne podľa jazyka, ktorý dotyčná osoba používala v dennom kontakte a v rodinnom prostredí. Židovské a rómske obyvateľstvo si mohlo zapísať židovskú a cigánsku národnosť. Štátnu príslušnosť bolo potrebné dokladovať domovským listom, osvedčením o štátnom občianstve, cestovným pasom a pod. Ak nebolo možné dokladovať príslušnosť, zapísala sa podľa uvedenia sčítanca. Slovenskú príslušnosť však bolo potrebné dokladovať domovským listom.^[19]

Pre úplnosť azda ešte drobná poznámka o súčasnom stave súpisového materiálu z roku 1938. Publikované boli len sumárne dáta za okresy a ostatné, najmä lokálne údaje sumarizované nemáme.^[20] V súčasnosti je ich rekonštrukcia v podstate neuskutočiteľná. Sčítacie hárky sa nachádzajú už len v torzovitej podobe v pobočkách štátnych archívov, najmä ako súčasť archívnych fondov okresných úradov. Veľká časť týchto písomností bola vyradovacím procesom odstránená a v archívnych fondoch okresných úradov ostali často len menšie súbory na ukážku,^[21] alebo sa nezachovali vôbec. Archívne celky župných úradov z vojnového obdobia obsahujú zväčša len sumáre za obce s údajmi o počtoch osôb a ich štruktúre podľa národnosti a náboženstva.^[22] Pre potreby populačnej analýzy tohto obdobia by nám však určite

[17] Michal SCHVARC – Martin HOLÁK – David SCHRIFFL (eds.), „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu: Dokumenty I. Bratislava 2008, č. 158, s. 547–550.

[18] ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Revúca, kart. 34, sign. č. 1671/1938 prez.

[19] Tamže, inštrukcia pre sčítacieho komisára a revízora, návod k vyplneniu popisného hárku.

[20] Aj v rámci jednotlivých ministerstiev kolovali v priebehu roku 1939 zväčša len sumárne prehľady výsledkov, prípadne za jednotlivé okresy a špeciálne zoznamy obcí s prevahou maďarského obyvateľstva. SNA, f. MZV, kart. 163, sign. č. 51509/40; sign. č. 51562/40; tiež SNA, f. Ministerstvo vnútra, 1938–1945 (ďalej: f. MV), kart. 33, sign. č. 379/39prez.

[21] ŠA Košice, p. Rožňava, f. Okresný úrad v Dobšinej, 1938–1945, kart. 2–3; kart. 12, č. 336/1940 prez. Niekde sa zachovali aj takmer kompletne celky, ako napr. za okresy Poprad a Kežmarok: MVSR – Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, f. Okresný úrad v Poprade, (1918) 1923–1945 (1949); f. Okresný úrad v Kežmarku, (1921) 1923–1945 (1947).

[22] Pozri napr. dochované zoznamy obcí Pohronskej župy z roku 1940: MVSR – Štátny archív

napomohli predovšetkým výsledky vekovej a pohlavnej štruktúry v kombináciách s niektorými ďalšími charakteristikami.

Metodika a charakter sčítania ľudu 1940

Napriek tomu, že na konci roku 1938 prebehol za zvláštnych okolností spomenutý krajinský súpis a jeho sumárne dáta boli pomerne rýchlo zverejnené, už na začiatku roku 1939 sa začalo nielen spomínať, ale rovno aj plánovať nové sčítanie.^[23] Existovali viaceré argumenty na jeho organizovanie. V podstate boli veľmi podobného charakteru ako v roku 1920, keď sa uvažovalo, či vykonať sčítanie obyvateľstva v celej Československej republike, alebo len v jej západnej časti. Na Slovensku sa totiž v roku 1919 konalo mimoriadne, tzv. „Šrobárovo“ sčítanie ľudu a vznikla tak možnosť využiť tieto výsledky.^[24] Napokon však k tomu nedošlo. Ako problematická bola vnímaná jednak neúplnosť a kvalita vykonaného cenzu, ale ako hlavný problém sa uvádzala absencia údajov o zamestnaní obyvateľstva pre potreby hospodárskej štatistiky. Rovnako si hlavní organizátori aj v roku 1939 uvedomili, že tieto údaje sú pre chod krajiny dôležité a potrebné. Za najväčší nedostatok krajinského sčítania 1938 tak bola považovaná práve neúplnosť zbieraných údajov, a to najmä takýchto, ktoré boli dôležité pre hospodársku, populačnú a sociálnu politiku nového štátu.^[25] Na rozdiel od krajinského sčítania metodické spracovanie a publikovanie výsledkov pripravovaného sčítania bolo plne v gescii novozriadeného Štátneho úradu štatistického. Ten vznikol 12. apríla 1939 a sídlil v Bratislave^[26] a realizácia celého podujatia prináležala, rovnako ako pri predchádzajúcich riadne plánovaných sčítaniach, verejnej správe. Sčítanie mal priamo riadiť štatistický úrad v súčinnosti s verejnou správou (okresnými úradmi) a ministerstvom vnútra.

Prípravy na nové sčítanie začali postupne prebiehať v druhej polovici roku 1940. Týkali sa nielen samotnej metodiky a obsahu cenzu, ale prijatá bola aj nová

v Banskej Bystrici (ďalej ŠA Banská Bystrica), f. Pohronská župa, (1923) 1940–1945, kart. 66, sign. č. Ia 34/1940p; ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, kart. 12, sign. č. 366/1940p.

[23] ŠA Košice, p. Rožňava, f. Obvodný notárky úrad v Lubeňiku, 1914–1944 (ďalej: f. NÚ Lubeňik), bez sign., neusporiadaný fond. Obežník Ministerstva vnútra Slovenskej krajiny č. 2388/IV/7-1939 z 25. februára 1939, ktorý sa odvolával na československý zákon o sčítaní ľudu č. 47/1927 Sb. z. a n.

[24] Podrobnejšie sme sa téme venovali vo viacerých príspevkoch, napr.: Pavol TIŠLIAR – Branislav ŠPROCHA, *Zaznávaný a nepoznaný cenzus 1919 či len kuriozita?*, Historický časopis 63, 2015, č. 2, s. 59–80; Pavol TIŠLIAR, *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919: Príspevok k populačným dejinám Slovenska*, Bratislava 2007.

[25] *Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu*, Slovenská pravda, 5. október 1940, s. 3; tiež podrobne SNA, f. Kancelária prezidenta republiky Slovenskej republiky, 1939–1945 (ďalej f. KPR), kart. 23, sign. č. 9303/40. Dôvodová správa k vládnemu návrhu zákona o sčítaní ľudu z roku 1940.

[26] VI. nar. č. 58/1939 Sl. z.

legislatíva, ktorá bola v Slovenskom sneme prerokúvaná ako vládny návrh zákona o sčítaní ľudu^[27] a potvrdila v podstate pokračovanie 10 ročných cyklov sčítaní.^[28] Zákon rušil predchádzajúce ustanovenia o pravidelne konaných sčítaniach,^[29] a práve v tejto súvislosti sa aj v tlači začalo hovoriť o „prvom sčítaní ľudu“, hoci v mnohých smeroch, najmä z pohľadu základnej metodiky, sa zachovávala kontinuita predchádzajúcich sčítacích akcií. Dôvodová správa vládneho návrhu zákona sa priamo odvolávala na kontinuitu a aj kompatibilitu predchádzajúcich, najmä medzivojnových sčítaní.^[30] Na základe prijímanej legislatívy sa o chystanom cenzu prvýkrát dozvedela v dennej tlači aj širšia verejnosť. Legislatívu k sčítaniu 1940 netvoril len spomenutý zákon o sčítaní ľudu, ale dopĺňalo ho aj upresňujúce vládne nariadenie so stanovením termínu a určením podmienok pre zastávanie funkcie sčítacích komisárov a revízorov, ktorá bola povinná a nebolo ju možné, až na výnimky odmietnuť.^[31]

Zákon o sčítaní ľudu a následne aj vládne nariadenie boli napokon prijaté na jeseň 1940 s drobnými úpravami pôvodného vládneho návrhu a stali sa základom metodiky celého sčítania. Štatistický úrad začal pripravovať všetky dôležité tlačoviny (domové hárky, zoznam popisných čísel domov, obecné, okresné, župné prehľady), a to vrátane inštrukcií pre vykonanie zberu údajov v teréne. Rozhodujúci okamih pre zber informácií v teréne bol legislatívne stanovený na polnoc zo 14. na 15. decembra 1940 a súčasne mal popri sčítaní obyvateľstva prebiehať aj súpis domov a bytov.^[32]

Financovanie celej tejto akcie bolo v roku 1939 zaradené ako osobitná položka do pripravovaného štátneho rozpočtu na rok 1940. V rámci kapitoly Ministerstva vnútra SR bola vyčlenená na sčítanie suma 800 tis. korún.^[33] Štatistický úrad však ešte pred začatím sčítania počítal s podstatne vyššími finančnými nákladmi. Len v súvislosti s cestovnými nákladmi a odmeňovaním sčítacích komisárov, revízorov a ďalších referentov avizoval sumu viac ako 1,8 mil. korún.^[34] Neboli v tom navyše započítané ani náklady na tlač sčítacích hárkov a ďalšie výdavky, ktoré súviseli

[27] SNA, f. MZV, kart. 13, sign. č. 7664/40.

[28] §1 z. č. 265/1940 Sl. z.

[29] Zákon. č. 256/1920 Sb. z. a n. oficiálne zaviedol pôvodne 5 ročné sčítacie obdobia, ktoré však dodržané v praxi z finančných dôvodov neboli.

[30] SNA, f. KPR, kart. 23, sign. č. 9303/40.

[31] §4 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 18. októbra 1940.

[32] §3 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. Pôvodne sa uvažovalo s 1. decembrom 1940, I tu vidieť kontinuitu s predchádzajúcim cenzom 1930, ktorý sa uskutočnil k 1. decembru. SNA, f. MZV, kart. 13, sign. č. 7664/40.

[33] Z. č. 343/1939 Sl. z. Príloha A, Skupina I.

[34] SNA, f. MV, kart. 1880, sign. č. 1359/41.

najmä s ich distribúciou.^[35] Rozpočtový výbor ministerstva financií uvoľnil začiatkom decembra 1940 pre jednotlivé župné úrady celkovú sumu 501 tis. korún ako zálohu na útraty spojené s celým sčítaním.^[36] Pochopiteľne, táto suma na všetko nestačila. Problémy s „dofinancovaním“ sčítania sa napokon ťahali ešte v polovici roku 1941, a to aj napriek tomu, že mnohé úkony, ako aj časť materiálneho zabezpečenia museli na žiadosť okresných úradov znášať mimo rozpočet ministerstva vnútra obce.^[37]

Priamy výkon realizácie sčítania v praxi pripadal predovšetkým na okresné úrady.^[38] Teda ani v tomto ohľade nedošlo k výraznejšej zmene oproti predchádzajúcim sčítaniam. Okresní náčelníci boli zodpovední za prípravu a rozdelenie sčítacích obvodov, školenia a inštruovania sčítacích komisárov a revízorov. Župné úrady sa v tomto sčítaní podieľali len revíziami, menovaním župných revízorov. Na ministerstve vnútra bol ustanovený generálny revízor, ktorý priamo spolupracoval s prednostom štatistického úradu.^[39]

Bezpochyby najvýznamnejšiu a najťažšiu úlohu v celej tejto akcii zohrali sčítací komisári. Každý komisár mal pridelený konkrétny sčítací obvod, ktorý postupne dom po dome, byt po byte prechádzal a vyplňoval sčítacie domové hárky. Ich správnosť následne potvrdzoval prednosta domácnosti svojim podpisom, alebo v prípade negramotnosti odtlačkom prsta. Rozhodujúci okamih, ku ktorému sa zbierali údaje, bola už spomenutá polnoc zo 14. na 15. decembra 1940, a práve od 15. decembra začal terénny zber údajov. Trvať mal do 21. decembra a len vo výnimočných prípadoch až do Vianoc.^[40] Sčítací obvod spravidla tvorila jedna menšia obec, prípadne niekoľko osád. Ideálne mal obvod predstavovať priemerne približne 70 domov, v ktorých žilo okolo 350 osôb. Pri rozdelení obvodov, ku ktorému dochádzalo už v priebehu novembra 1940, sa malo prihliadať najmä na terén, dostupnosť a hustotu osídlenia. Hoci sa za maximum považovalo 100 a za minimum 40 domov na obvod, v obvodoch, v ktorých sme podrobnejšie prezerali domové hárky, sa obvody viac určovali podľa približného počtu obyvateľov, najčastejšie s priemerom do 500 osôb.^[41] Samozrejme, väčšie sídla boli rozdelené

[35] Dodatočne si na jar 1941 uplatňoval výdavky aj Dopravný podnik slovenských železníc. SNA, f. MV, kart. 1885, sign. č. 55590/41.

[36] Tamže.

[37] §4 z. č. 265/1940 Sl. z.; ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond; SNA, f. MV, kart. 1882, sign. č. 18469/41; kart. 1882, sign. č. 19608/41, kart. 1885, sign. č. 59650/41.

[38] VI. nar. č. 270/1940 Sl. z.

[39] Pavol TIŠLIAR, *Prípravný proces súpisu domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940*, Populačné štúdie Slovenska 6, 2015, s. 42.

[40] ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond.

[41] Tamže; tiež ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, kart. 17, sign. č. 4508/40; SNA, f. Sčítanie ľudu 1940 (ďalej: f. SE1940).

do viacerých obvodov, spravidla podľa ulíc, alebo mestských častí. Metodika rozdeľovania odmiern počítala s rôznymi veľkosťami obvodov a počtom dní, ktoré mali komisári stráviť v teréne zbieraním informácií. V malých obvodoch do 50 domov s počtom asi 200–250 obyvateľov sa predpokladali maximálne tri dni terénnych prác. Takýmto komisárom mala prislúchať odmena vo výške 25 korún na deň, ak išlo o „uzavretý“, teda koncentrovaný obvod. Ak však išlo o lazy, kopanice, teda roztrúsené osídlenie, vtedy mal denne nárok na 30 korún. Rovnakú dennú odmenu dostal sčítací komisár aj v prípade, že sústredený obvod mal viac ako 100 domov. O päť korún na deň viac mal dostať komisár, ktorý pôsobil mimo obec svojho bydliska. Za stredne veľké sčítacie obvody boli považované tie, v ktorých bolo do 70 domov s približne 300–350 žijúcimi obyvateľmi. Tie sa mali stihnúť sčítať do štyroch dní. Veľké obvody tvorilo do 90 domov s približne 500 osobami. Tam sa počítalo s päť dňovou prácou. Napokon boli definované aj tzv. „mimoriadne veľké obvody“. Tie mali vyše 90 domov, na ktoré mal sčítací komisár vyčlenených 6 dní.^[42]

Do funkcií sčítacích komisárov boli zvyčajne menovaní úradníci, miestni učitelia, kňazi, skrátka ľudia, ktorí dobre poznali miestne pomery. Menovali ich okresní náčelníci. Po zložení sľubu, ktorý priamo nariaďovalo vládne nariadenie k sčítaniu,^[43] dostal nový sčítací komisár menovací dekrét a úradnú legitimáciu, ktorou sa mal v teréne preukazovať. Legitimácia mu umožňovala vstúpiť do bytu, vykonať sčítanie a prípadnú kontrolu na mieste.^[44] Revízori mali zasa na starosti revíziu, teda kontrolu hárkov a prípravu prehľadov. Zvyčajne mali na starosti viacero sčítacích obvodov a ich funkcia vlastne začala ihneď po ukončení zberu údajov. Už počas krajinského súpisu 1938 vo funkcii revízorov pôsobili najmä obvodní a mestskí notári.^[45] Tento úzus bol prevzatý aj v cenzu 1940.

Sčítací komisári, ale aj revízori, sa vo svojej práci opierali o pripravené podrobné inštrukcie. Tie obsahovali nielen plné znenie zákona a vládneho nariadenia o sčítaní ľudu, ale aj podrobnejší návod, čo je potrebné pri vyplnení domových hárkov uvádzať. Hárky a inštrukcie dostali komisári v predstihu od notárskych úradov spoločne so vzorovo vyplneným hárkom.^[46] Do hárkov sa zapisovalo prítomné obyvateľstvo k rozhodujúcemu okamihu, teda pokračovalo sa v úze predchádzajúcich plánovaných sčítaní ľudu, nie krajinského súpisu 1938.

Predmetom cenzu 1940 sa stali takmer všetky základné charakteristiky, ktoré sa zisťovali v predchádzajúcom sčítaní z roku 1930. Zapisovalo sa tak meno a priezvisko, pohlavie, presný dátum narodenia, rodinný stav, štátna príslušnosť,

[42] SNA, f. MV, kart. 1880, sign. č. 1359/41.

[43] §4 vl. nar. č. 270/1940 Sl. z.

[44] Tamže, §8.

[45] ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Revúca, kart. 34, sign. č. 1671/1938 prez.

[46] §6 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*. ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, kart. 17, sign. č. 4508/40.

národnosť, náboženské vyznanie, povolanie, gramotnosť, rodisko, trvalý alebo prechodný pobyt a pomer k prednostovi domácnosti.^[47] Oproti sčítaniu 1930 sa však nezistovali údaje o manželskej a nemanželskej plodnosti, telesných vadách a o mieste a dobe presťahovania. V tomto smere je potrebné jednoznačne skonštatovať, že všetky z vynechaných informácií, by nám dnes pri štúdiu populácie vojnového Slovenska v mnohých ohľadoch významne napomohli. Najmä údaje o plodnosti žien patrili bezpochyby vôbec k tým najvýznamnejším „novotám“ cenzu 1930, a to vo svetovom meradle.^[48] Umožnili nám podrobne analyzovať proces plodnosti, jej medzigeneračné zmeny, ako aj aktuálnu štruktúru a charakter rodín a spoločne s ďalšími údajmi detailne definovať reprodukčný vývoj obyvateľstva. Podľa dôvodovej správy vládneho návrhu nového zákona o sčítaní 1940 však pre vtedajšiu prax postačovali údaje získane v roku 1930 aj v nasledujúcom 10 ročnom období. Plánovali tento znak zaradiť až do sčítania 1950 a dovedy kombinovať získané dáta o plodnosti žien z roku 1930 s údajmi o prirodzenej mene obyvateľstva, získavané v rámci priebežne vedenej štatistickej služby. Sťahovanie a termín presťahovania dôvodová správa označila za menej významné údaje, ktoré sa veľmi nelíšia od rodiska. Tu však možno namietat, že pre poznanie migračných pohybov ide práve opačne o veľmi dôležitý údaj, ktorým vieme definovať hlavne charakter a časovanie vnútorného sťahovania obyvateľstva.^[49] Napokon vynechanie informácií o telesných vadách bolo zdôvodnené laickým prístupom, nie odborným posúdením tejto charakteristiky.^[50]

Keď pre Slovenskú pravdu charakterizoval snemový spravodajca Dr. Anton Hudec pripravované sčítanie, vyzdvihol predovšetkým: „...*potrebu spravodlivého sčítania ľudu, ktoré by sa uskutočnilo bez nátlaku a falošných údajov, aby sme podľa toho si mohli svoj vnútropolitický život usporiadať.*“^[51] Treba však dodať, že prijaté časti novej metodiky sčítania a „nová filozofia“, ktorá sa napokon stala základom sčítania 1940, bola od tohto vyhlásenia značne vzdialená.

[47] SNA, f. MZV, kart. 13, sign. č. 7664/40.

[48] S uvedenými údajmi sme pracovali pri rôznych parciálnych témach o vývoji obyvateľstva v medzivojnovom období, najmä však pri podrobnej analýze transformácie plodnosti žien v 20. storočí na Slovensku. Pozri bližšie publikáciu Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia*, Bratislava 2016; prehľadovo tiež Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*, Bratislava 2008.

[49] Venovali sme sa tejto problematike v niektorých príspevkoch, podrobnejšie však najmä v príspevku Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Možnosti sledovania vnútornej migrácie na Slovensku vo výsledkoch medzivojnových sčítaní ľudu*, in: Michal Šmigel – Pavol Tišliar a kol., *Migračné procesy Slovenska (1918–1948)*, Banská Bystrica 2015.

[50] SNA, f. MZV, kart. 13, sign. č. 7664/40.

[51] *Snem schválil zákon o sčítaní ľudu : Sčítanie ľudu bude každých 10 rokov – Prvé sa prevedie do konca roku 1940*, Slovenská pravda, 10. október 1940, s. 2.

Sčítanie ľudu z roku 1940 totiž malo aj niektoré špecifiká, ktoré z neho urobili prakticky bezprecedentný cenzus. Najvýraznejším bola bezpochyby netradične koncipovaná metodika zisťovania národnostnej skladby obyvateľstva. Základnou zásadou zapisovania údajov o národnosti bol materinský jazyk, prípadne jazyk, ktorý sa bežne používal v dennom kontakte. Pokračovala teda zásada, ktorá bola použitá v roku 1938. V terénnej praxi sa do značnej miery táto metodika aj dodržala. Odlišná však bola zásada povinného prihlásenia sa vybraných skupín obyvateľstva ku konkrétnej národnosti. Túto povinnosť malo židovské a sprvu aj cigánske (rómske) obyvateľstvo. Už v dôvodovej správe k vládnomu návrhu sčítacieho zákona sa toto opatrenie voči židovskému obyvateľstvu zdôvodňovalo predovšetkým tým, že sa v minulosti, buď nemohli vôbec (do roku 1910), alebo naopak, mohli sa tieto osoby prihlásiť aj k inej ako židovskej národnosti. A preto: „...nebolo možné doteraz získať uspokojivého prehľadu o počte židov a sociálnom rozvrstvení židovského obyvateľstva. Je preto účelné, so zreteľom na predpisy o židoch upraviť ich prihlasovací povinnosť.“^[52] Židovskú národnosť si tak musela zapísať osoba, ktorá bola izraelského vierovyznania, ale rovnako aj osoba, ktorá z neho konvertovala na inú vieru. Zaradené sem boli aj osoby, ktoré mali aspoň jedného rodiča izraelského vierovyznania. Rovnako sa museli k tejto národnosti prihlásiť aj ľudia, ktorí podľa štvrtého a piateho bodu „vymedzenia pojmu žid“ uzavreli manželstvo, alebo žili v spoločnej domácnosti s osobou izraelskej viery a ich potomkovia.^[53] V týchto pravidlách sa tak plne prejavila antisemitská legislatíva, prijímaná už od vzniku Slovenskej republiky (1939–1945).

Spočiatku bola snaha integrovať do metodiky sčítania podobné pravidlá aj pre rómske obyvateľstvo. Aj tu bol vymedzený, resp. definovaný „pojmem Cigán“, hoci mimoriadne vágne. Za Cigána sa považoval: „...ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci.“^[54] Išlo o nejednoznačne formulovanú charakteristiku, ktorá bola v praxi nevykonateľná. Štatistický úrad preto vydal ešte pred začatím terénneho zberu údajov osobitné vyhlásenie k verejnosti, v ktorom oznámil neplatnosť tejto časti pripravenej metodiky.^[55] Okresné úrady o tejto skutočnosti vedeli už na konci novembra 1940, aby mohli inštruovať sčítacích komisárov a inšpektorov.^[56]

[52] Tamže, dôvodová správa k §4 vládneho návrhu.

[53] §1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolania z 18. apríla 1939.

[54] Vyhláška MV SR č. 18.635-Ic/1940, vykonávajúc §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z 29. mája 1940.

[55] *Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie: Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov*, Slovenská pravda, 15. december 1940, s. 3: „...Pojem Cigána určený vo vyhláške Ministerstva vnútra zo dňa 18. júna 1940 č. 18635-Ic/1940, citovanej na 21. strane Inštrukcie podľa obežníka tunajšieho úradu č. 1230/I-40 zo dňa 30. novembra 1940 pre sčítanie ľudu neplatí...“

[56] ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Lubeník, bez sign., neusporiadaný fond, obežník Štátneho štatistického úradu v Bratislave č. 1223/40-I z 30. novembra 1940.

Hľadať dôvody segregácie vybraných skupín obyvateľstva je potrebné v celkovej vnútornej a vonkajšej politike Slovenskej republiky (1939–1945). Z pohľadu národnostnej politiky sa tu totiž vytvorila pomerne zložitá situácia.^[57] Uplatňoval sa parciálny, individuálny prístup k minoritám, v mnohých ohľadoch odstupňovaný podľa zahraničných vzťahov. Tak sa napr. uplatnila reciprocita vo vzťahu k maďarskej minorite, závislá na možnostiach rozvoja slovenskej menšiny v susednom Maďarsku. Oficiálne sa pritom recipročná národnostná politika opierala o novú ústavu.^[58] V prípade nemeckej menšiny išlo svojím spôsobom o privilegovanú skupinu obyvateľstva, „most vzájomného porozumenia“ medzi Nemeckom a Slovenskom.^[59] České obyvateľstvo bolo už koncom roku 1938 postupne tlačené k odchodu do západnej časti Československa a po rozpade Československej republiky v marci 1939, vzniku Protektorátu Čechy a Morava a vyhlásení Slovenského štátu sa tohto obyvateľstva dotýkalo prepúšťanie a odchod zamestnancov bez slovenskej štátnej príslušnosti.^[60] Rusínov, ktorí po zabraní Podkarpatskej Rusi a východných častí Slovenska v tzv. malej vojne s Maďarskom ostali na Slovensku ako tretia najpočetnejšia minorita, politické špičky považovali za štátne nespoľahlivých.^[61] Ich nedôvera bola spájaná jednak so snahami o začlenenie niektorých častí východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi po vzniku Československa, ale tiež s dlhodobým stotožňovaním rusínskej národnosti s gréckokatolíckym vierovyznaním.^[62]

[57] Podrobnejšie sme sa tejto problematike venovali v príspevku: Pavol TIŠLIAR, *Odras národnostnej politiky Slovenskej republiky (1939–1945) v štatistickej praxi*, in: Pavol Tišliar – Terézia Šprochová (eds.), *Populačné štúdie Slovenska 4*, Bratislava 2014, s. 21–51.

[58] Pavol TIŠLIAR, *Smerovanie populačnej politiky na Slovensku po vzniku Československej republiky do roku 1945*, in: Pavol Tišliar (ed.), *Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. storočí*, Bratislava 2019, s. 49.

[59] Michal SCHVARC, *Pozícia Karmasinovej Deutsche Partei vo vnútro politickej kríze na jar a v lete 1940*, in: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, Prešov 2007, s. 77; k právnemu postaveniu Deutche Partei a nemeckej menšiny tiež pozri Michal SCHVARC, *Organizačná štruktúra Deutsche Partei 1938–1945*, in: Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov IV, Banská Bystrica 2005, s. 101–118; SNA, f. MV, kart. 34, sign. č. 1766/39 prez.

[60] SNA, f. MV, kart. 33, sign. č. 968/39 prez.; sign. č. 992/39 prez.

[61] Peter KOVAL, *Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti*, in: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, Prešov 2007, s. 116–117. V niektorých publikovaných výsledkoch sčítania, zverejnených po ukončení druhej svetovej vojny bolo rusínske obyvateľstvo často uvádzané ako ukrajinské, čo súviselo s „ukrajinizáciou“ Rusínov. Roman DROZD – Michal ŠMIGEL, *The Extinction of the Ukrainian Culture of the Polish-Ukrainian-Slovak Borderland and the Image of the “Ukrainian Banderite” in Polish and Czechoslovak Literature, Journalism, and Cinematography, mid-1940s–1980s*, *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* 8, 2020, is. 2, s. 112. doi: 10.46284/mkd.2020.8.2.6

[62] *Iné je náboženstvo a iné je národnosť: Šarišania a Zemplínčania, nezabúdajte, že ste Slováci*, Slovenská pravda, 7. december 1940, s. 2; tiež podrobnejšie v Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1940*, Bratislava 2009, s. 134 a n.;

Segregácia a perzekúcia židovského a rómskeho obyvateľstva sa objavila už koncom roku 1938. Postupne prešla až do rasového chápania, koncentrovania a transportovania židovského obyvateľstva mimo územie Slovenska. Súbor protižidovských legislatívnych opatrení hlboko zasiahol toto obyvateľstvo a vytvoril z nich už krátko po vzniku Slovenského štátu masu bezprávných obyvateľov, z ktorých mnohí napokon skončili v transportoch do koncentračných táborov. V čase konania sčítania 1940 patrilo k základným usmerneniam predovšetkým už spomenuté vládne nariadenie, ktoré vymedzovalo „pojem žida“ (63/1939 Sl. z.). Perzekúcie rómskeho obyvateľstva sa dotýkalo najmä snahy o likvidáciu ich kočovného spôsobu života a vytvorenia pracovných táborov pre asociálov s pracovnými povinnosťami.^[63]

Okrem zapísania národností a náboženstva sčítanie zachytávalo aj povolanie obyvateľstva. To bolo definované ako zárobková činnosť. Povolanie bolo uvádzané v podobe postavenia v povolani (napr. robotník, samostatne hospodáriaci a podobne), s uvedením zamestnávateľa a odvetvia. Okrem hlavného povolania sa v hárkoch uvádzalo aj vedľajšie.^[64]

Realizácia sčítania a jeho niektoré problematické aspekty

Zber údajov v sčítaní ľudu 1940 prebehol v teréne bez výraznejších komplikácií. Jediným, v podstate viac-menej aj dopredu očakávaným problémom, sa stali viaceré lokálne sťažnosti na sčítacích komisárov, ktoré sa týkali zapisovania národnosti obyvateľstva. Vyskytlo sa totiž viacero prípadov, keď si osoby nahlasovali určitú národnosť, no sčítací komisári im ju odmietali zapísať ako nesprávnu. Dôvodom bola podľa komisárov najmä neznalosť jazyka menšiny, ku ktorej sa chceli prihlásiť, a to bol podľa zásad metodiky cenzu objektívny dôvod, aby sa nahlasovaná národnosť nezapisovala. Rovnako však nastal aj prípad, kedy sa politicky prihlásila početnejšia skupina osôb z jednej menšiny k druhej.

V prípade, že mal sčítací komisár podozrenie, že sa sčítanec hlási k inej národnosti, ako by podľa všetkého mal, musel na základe inštrukcií sčítania postúpiť

Igor SHNITZER, *Museum Affairs at the Territory of Subcarpathian Rus' in the Years of the First Czechoslovak Republic (1919–1938)*, *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* 7, 2019, is. 1, s. 99–110; Roman DROZD, *Greek Catholic and Orthodox Shrines in the Polish People's Republic as Examples of Destroying and Saving the Cultural Heritage of the Frontier*, *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* 9, 2021, is. 4, s. 85–97.

[63] Pozri napr. Karol JANAS, *Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941–1944*, in: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945: Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov VII*, Bratislava 2008, s. 329–341; Karol JANAS, *Zabudnuté tábory*, Trenčín 2008.

[64] ŠA Košice, p. Rožňava, f. NÚ Slavošovce, kart. 17, sign. č. 4508/40, §§51–54 *Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov*.

takýto prípad na príslušný okresný úrad, ktorý mal vo veci rozhodnúť^[65] a informovať o vybavení ďalej príslušný župný úrad a odtiaľ aj ministerstvo vnútra. Takto sa zachovalo niekoľko sťažností, ktoré sa následne v priebehu roku 1941 museli riešiť. Ich väčší počet zaznamenal napríklad okres Malacky, kde podalo podanie až 18 osôb, ktoré ďalej musel rozhodovať okresný úrad. Hoci vo väčšine prípadov nemal ťažké rozhodovanie, v štyroch konkrétnych nastal predsa len väčší rozruch. Na základe svojho vyšetovania totiž zistil Okresný úrad v Malackách, že všetci štyria obyvatelia (pochádzali z Perneku a Rohožníka) nemohli byť nemeckej národnosti a osobitnými výmermi im stanovil slovenskú národnosť. Vzápätí, už koncom januára 1941, však voči tomuto kroku verbálnou nótou protestovalo nemecké vyslanectvo na Ministerstve zahraničných vecí SR, žiadajúce podrobné prešetrenie situácie. Hoci k nemu následne došlo a jednoznačne sa preukázalo, že Okresný úrad v Malackách nepochybil a posúdil sťažnosti v zmysle zásad metodiky sčítania, keďže ani jeden zo sťažovateľov nevedel nemecky, celý prípad napokon skončil uznaním nemeckej národnosti všetkým štyrom osobám. Ministerstvo vnútra pod tlakom nemeckého vyslanectva a hlavne ministerstva zahraničia požiadalo okresný úrad o vykonanie príslušných zmien. Stalo sa tak k 1. júlu 1941.^[66]

Ďalším vážnejším problémom boli sťažnosti na zapisovanie národnosti Jánom Prognerom z Nižného Medzeva, ktorý sa chcel prihlásiť k maďarskej národnosti. Medzevský región bol zasiahnutý územnými zmenami a išlo zároveň o región, v ktorom žila nielen početnejšia nemecká minorita, Mantáci, ale tiež maďarské aj slovenské obyvateľstvo. Okresný úrad v Gelnici po preskúmaní domových hárkov a sťažnosti ustálil J. Prognerovi nemeckú národnosť, keďže jeho najčastejšie používaným jazykom bola nemčina, resp. ako uviedol okresný náčelník, „rozprávali doma mantácky“.^[67] J. Progner sa ale obrátil so sťažnosťou k prezidentovi Tisovi a argumentoval tým, že je 12 rokov predsedom miestnej Maďarskej strany v Medzeve, ktorá má až 800 členov. O Nižný, ale aj Vyšný Medzev bol zo strany ministerstva vnútra záujem už tesne pred sčítaním 1940. Vedelo sa, že ide o problematický región, a to na základe predchádzajúcich sčítaní ľudu. Aj preto už 20. decembra 1940 písal o národnostných a kultúrnych pomeroch v tomto regióne miestny veliteľ

[65] SNA, f. MV, kart. 1883, sign. č. 23891/41.

[66] Tamže. „Okresný úrad v Malackách si neuvedomil, že rasová príslušnosť k určitému národu nie je závislá na znalosti jeho reči. Rasová príslušnosť sťažovateľov je nepochybná, lebo všetci pochádzajú od nemeckých otcov, čo ostatne dosvedčujú aj ich nesporné nemecké mená. Inštrukcie vydané k sčítaniu ľudu zabezpečujú pre každého sčítaného úplnú voľnosť prihlásiť svoju národnosť, ktorá nijako nie je závislá na tom, jakou rečou dotyčný obcuje. Okresný úrad pri svojich úvahách vychádzal z falošných praemís a preto sa stalo, že za podklad určenia národnosti vzal „materinskú reč“, teda pojem, ktorý v žiadnom smere nevyhovuje princípu „völkisch“. List ministerstva zahraničných vecí ministerstvu vnútra z 27. marca 1941.

[67] SNA, f. MV, kart. 1882, sign. č. 18880/1941.

Hlinkovej gardy Ján Jurkovič.^[68] Podľa podrobnej správy sa tu často menila národnosť obyvateľstva nielen podľa politickej situácie či nálady obyvateľstva, ale aj podľa prospechárstva. Žili tu Nemci (Mantáci), Maďari a Slováci a v cenzu 1930 sa v Nižnom Medzeve prihlásilo k nemeckej národnosti 2072 osôb, k maďarskej 240, k slovenskej 245 obyvateľov. Zvyšok obyvateľov k inej národnosti. V čase krajinského súpisu v roku 1938 sa k nemeckej národnosti však prihlásilo už len 480 osôb, 1900 k maďarskej a 220 k slovenskej národnosti, čo podľa miestneho veliteľa Hlinkovej gardy priamo súviselo so zmenami slovensko-maďarských hraníc.^[69] Výsledky z roku 1938 však krajinský úrad ani ministerstvo vnútra nepresvedčili. Podľa dochovaných výkazov o sčítaní obyvateľstva z roku 1938 Nižný Medzev nebol zaradený medzi obce s maďarskou väčšinou, ktoré sa vykazovali tesne po získaní prvých výsledkov na začiatku roku 1939.^[70]

Gelnický okresný náčelník začiatkom roku 1941 potvrdil, že v Nižnom Medzeve žilo asi 200 členov Prognerovej Maďarskej strany,^[71] no zvyšok boli podľa neho určite Nemci – Mantáci. Uviedol, že pravdepodobne časť obyvateľstva podľahla propagande, ktorá smerovala k tomu, že pokiaľ sa bude hlásiť dostatočný počet obyvateľov k maďarskej národnosti, tak sa možno podarí celý tento kraj pripojiť k Maďarsku. V priebehu roku 1939 vraj z tohto regiónu utieklo do Maďarska asi 200 osôb. Podľa oficiálnych výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 žilo v Nižnom Medzeve 216 osôb maďarskej a 1835 osôb nemeckej národnosti.^[72] Prognerovi však napokon priznali maďarskú národnosť rozhodnutím Župného úradu v Ružomberku.^[73]

Zmeny v národnosti tohto mikroregiónu malo aj iné, politické pozadie. Išlo totiž aj o dôsledok ostrého nesúhlasu tamojšej časti nemeckej minority s politikou F. Karmasinovej Nemeckej strany (Deutsche Partei), čo sa prejavilo promaďarskou orientáciou miestneho nemecky hovoriaceho obyvateľstva. Prispela k tomu akiste aj pomerne účinne riadená maďarská propaganda, ktorej základnou ideou bola myšlienka pripojenia celého južného Spiša na konci 30. rokov k Maďarsku.^[74]

Zaujímavé je, že sa so sťažnosťou na ministerského predsedu Vojtecha Tuku obrátil v máji 1941 aj predseda Maďarskej strany na Slovensku, János Esterházy. Podľa jeho tvrdení nebola až 1147 osobám pri sčítaní ľudu uznaná maďarská národnosť.

[68] SNA, f. MV, kart. 701, sign č. 3593/1940.

[69] Tamže.

[70] SNA, f. MZV, kart. 163, sign. č. 51509/40.

[71] SNA, f. MV, kart. 1882, sign. č. 18880/1941, správa okresného náčelníka z 22. marca 1941.

[72] Pavol TIŠLIAR, *Národnostný kataster Slovenska z roku 1940*, Bratislava 2011, s. 76.

[73] SNA, f. MV, kart. 1882, sign. č. 18880/1941.

[74] Išlo práve o oblasť Štósu a Medzeva. „Promaďarskí“ Nemci pritom žili aj v okolí Smolníka. Martin HETÉNYI, *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939–1945*, Nitra 2011, s. 51 a n.; Michal SCHVARC, *Gulka pre štátneho tajomníka. Atentát na Franza Karmasina v Nižnom Medzeve 11. decembra 1938*, Pamäť národa 4, 2007, s. 42–50.

Okresné úrady im ustálili buď slovenskú, alebo nemeckú národnosť.^[75] Výsledok tejto sťažnosti však nepoznáme.

Napriek týmto prípadom je možné skonštatovať, že priebeh sčítania ľudu z roku 1940 bol pokojný a bez výraznejších narušení. Zozbieraný materiál sa postupne z okresov sústredil na ďalšie zhodnotenie a spracovanie na štatistickom úrade. Začiatkom roku 1941 došlo ešte k dodatočnému sčítaniu, ktoré trvalo od 1. do 20. januára 1941. Jeho cieľom bolo zaevidovať tie osoby, ktoré síce 15. decembra 1940 boli na území Slovenska, ale z rôznych dôvodov ich v sčítacích hárkoch nezaráтали.^[76]

Rozsah a spôsob publikovania výsledkov sčítania ľudu 1940

Ako sme už spomenuli, sčítanie ľudu z roku 1940 patrí k prameňom, ktorý doposiaľ komplexne spracovaný nebol. Štatistický úrad zverejnil prvé výsledky sčítania ľudu v druhej polovici marca 1941.^[77] Boli to predbežné údaje bez dodatočne zarátaných osôb januárového súpisu. Predbežné výsledky obsahovali informácie o počte osôb, domov a bytov a predbežný údaj o počte osôb židovskej národnosti. Ďalšie dáta, okrem lexikónu obcí s počtom obyvateľov už publikované v tomto období priamo neboli.^[78] Možno predpokladať, že dôvodom bola jednak obava z reakcie nemeckej politickej špičky na Slovensku,^[79] podobne ako v roku 1939 pri výsledkoch krajiniského súpisu. Zároveň však jedným z dôvodom zrejme boli aj obavy z publikovania všeobecne citlivých a podrobných štatistických informácií z hospodárskej, sociálnej a i. oblasti Slovenskej republiky (1939–1945).

V súčasnosti máme prístupné výsledky cenzu 1940 v podobe štatistických súhrnných údajov len za niektoré vybrané charakteristiky, či už na obecnej alebo regionálnej úrovni a niektoré komplexnejšie len za celú Slovenskú republiku (1939–1945).^[80] Mnohé údaje ostali len v pôvodných vyplnených sčítacích domových hárkoch, ktoré

[75] Martin HETÉNYI, *Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939–1940*, in: Martin Pekár (ed.), *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami: Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov VI*, Prešov 2007, s. 106–107.

[76] *Predbežné výsledky sčítania ľudu : Slovenská republika má okolo 2,653.564 obyvateľov – V Bratislave žije 138.000 ľudí – Slovenské mestá podľa veľkosti*, Slovenská pravda, 23. marec 1941, s. 1.

[77] Tamže; tiež podrobnejšie v *Štatistické zprávy č. 6, roč. II/1941, séria A*, 1.

[78] *Lexikón obcí Slovenskej republiky*, Bratislava 1942.

[79] Michal SCHVARC, *Majorita – minorita. Vzťah Nemcov a Slovákov v rokoch 1939–1945 na príklade obce Handlová*, in: Peter Mičko a kol., *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938–1948*, Banská Bystrica 2009, s. 65.

[80] Podrobnejšie, no nekompletné výsledky boli zverejnené až po skončení vojny Štátnym plánovacím a štatistickým úradom: *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946*, Bratislava 1946; *Štatistická príručka Slovenska 1947*, Bratislava 1947; *Štatistická príručka Slovenska 1948*, Bratislava 1948.

dnes tvoria osobitný archívny fond v Slovenskom národnom archíve v Bratislave.^[81] Z obecných údajov boli publikované len počty domov a obyvateľov v spomenutom lexikóne sídel z roku 1942^[82] a dáta o povolanií obyvateľstva, ktoré zverejnil štatistický úrad až v roku 1948.^[83] V roku 1947 bola publikovaná veková a pohlavná štruktúra a sumárne dáta za ekonomickú aktivitu. Ďalšie výsledky sčítania tak možno získať pravdepodobne už len prácou so sčítacími hárkami ďalším archívnym výskumom. Takto sme v roku 2011 publikovali národnostnú štruktúru obyvateľstva v podrobných tabuľkách a štatistických kartogramoch.^[84] Ďalšie bádanie ukáže, či sa v niektorom z fondov vrcholných inštitúcií nezachovali aj ďalšie čiastkovo spracované údaje. Na dochovaných súboroch sčítacích hárkov je totiž evidentné, že boli použité základné štatistické metódy komplexného spracovania výsledkov sčítania 1940 na základe dohodnutých pravidiel spracovania výsledkov.^[85]

[81] SNA, f. SE1940.

[82] *Lexikón obcí Slovenskej republiky*, Bratislava 1942.

[83] *Sčítanie ľudu na Slovensku zo dňa 15. XII. 1940: príslušnosť prítomného obyvateľstva k povolaniu podľa okresov, obcí a tried povolania*, Bratislava 1948.

[84] P. TIŠLIAR, *Národnostný kataster Slovenska*. Podrobné údaje sa tiež nachádzajú v lexikóne sídel Slovenska: S. ČÉPLŮ a kol., *Vybrané populačné štruktúry* a tiež S. ČÉPLŮ a kol. *Historický atlas*.

[85] Značky na hárkoch boli použité v zmysle metodiky a zásad spracovania podľa: *Systematický a abecedný soznam povolanií a návod na vyznačovanie sčítania ľudu 1940*, Bratislava 1942.

RECENZE A ZPRÁVY

Pavla Vrbová-Horská – odcházející klasik

V této dnešní nelehké době, kdy je svět zmítán pandemií, boji na Ukrajině, kdy je doslova vytržen z kloubů, se otázka po smyslu lidského života otevírá tím nejexistenciálnějším způsobem. Ve světě, kde se lež stává pravdou a pravda lží, kdy se od přírodovědců dozvídáme, že jsme také, a to významně, globální ničitelé planety Země, je lidský úděl znovu zcela zásadně kladen na misku pomyslných vah. Optimistická éra dějin, kdy jsme vytvořili pojem pokrok a pod dojmem modernizace si nalhávali, jak vše téměř nekonečně vzkvétá, sílí, roste, je nenávratně pryč. Naše technická a k robotizaci a popření člověka směřující civilizace se dostává na samotné meze své schopnosti reprodukce i vlastní identity, je takřikajíc u konce s dechem.

Když bychom si představili životní oblouk PhDr. Pavly Vrbové – Horské, CSc., museli bychom konstatovat, že doba kolem jejího narození – 5. února 1927 – byla velmi příznivá, optimistická, byl to čas budování nového státu. Strašná Velká válka skončila a nový stát se rozpřáhal k dechberoucím metám a vysokým cílům. Na stejné vlně se odvíjel také život Pavly Vrbové, která v roce 1946 absolvovala francouzské gymnázium v Praze, aby v roce 1951 dokončila studium na Filozofické fakultě UK, obor historie – francouzština. Od roku 1953 celých dvacet let až do roku 1983 působila jako vědecká pracovnice Historického ústavu ČSAV v Praze. Jako mladinká velmi rychle naplňuje kariérní postup, v roce 1958 se stává kandidátkou věd a téhož roku se provdává za PhDr. Zdeňka Horského, CSc., vědeckého pracovníka tamtéž.

Svým skvělým jazykovým vybavením je předurčena k navazování a rozvíjení spolupráce s francouzským vědeckým prostředím. V roce 1966 absolvuje první vědeckou stáž na tehdejší Ecole pratique v Paříži u Ernesta Labrousse a v INED, což ji otevře dveře na mezinárodní platformu, zejména v nově etablované historické demografii. Patří k mimořádným darům jedince, a historika zvláště, mít tzv. „čich“, což je schopnost racionálně, a především intuitivně se orientovat a zvolit v dané době a chvíli nosný, perspektivní obor, zaměření, téma. Tímto „nadělením“ se Pavla Horská vyznačovala. Štěstí přeje připraveným, což v jejím případě platilo na více než na sto procent.

Vedle základního výzkumu dovedla být i zdatným organizátorem vědecké práce. Stala se členkou Komise pro historickou demografii při Mezinárodní unii pro vědecký výzkum populací a Francouzské společnosti pro historickou demografii. Z pověření ředitele Historického ústavu ČSAV v Praze Josefa Macka založila Komisi pro historickou demografii při Vědeckém kolegiu historie ČSAV a periodický sborník Historická demografie. Od roku 1964 působila také v Hlavním výboru Československé demografické společnosti v Praze.

Nebyla jen typem kabinetního vědce, v jejím naturelu rezonovalo působení pedagogické, kde se opět snoubila platforma odborná s jazykovou. V rámci dalších pařížských stáží realizovala v pozici „directeur associé“ přednášky a vedla semináře na EHES, doma působila na UK, kde řadu let přednášela historickou demografii, historickou sociologii, dějiny ženské otázky. Dlouhodobě spolupracovala v Praze s CeFRESem, dále s Institutem Ernesta Denise, zasloužila se o šíření znalostí o Francii u nás i o budování česko-francouzských kontaktů. Její pracovní spolehlivost, pohotovost, akčnost byla příslovečná.

Ráda bych vzpomenula její nemalé aktivity spojené s budováním historickodemografické základny na severní Moravě a ve Slezsku, konkrétně na tehdy Pedagogické fakultě v Ostravě a ve Slezském ústavu ČSAV v Opavě. Navázala spolupráci s Milanem Myškou, Lumírem Dokoupilem, ale také s Jiřím Matějčkem, Blankou Pitronovou a dalšími z Opavy. Zúčastňovala se odborných akcí typu konferencí, kolokvií, vždy s inspirativním příspěvkem, zprostředkovávala mnohostranné kontakty mezi „provincií“ a pražským centrem. V ostravskoopavské vědecké komunitě byla známa jako „pražská štička“. Patřila vždy k usměvavým, pozitivním, dobře naladěným, přátelským kolegům.

V průběhu let se její pracovní pole neustále rozšiřovalo, košatělo, záběr se prohluboval. Nemalý přínos Pavly Horské, který nebude mít v historiografii tolik známý efekt „jepičího života“, je spjat s podílem na zachycení industrializace, včetně zmapování některých průmyslových oborů, ale také na ozřejmování specifických pater modernizace. Historik, historický demograf, historizující sociolog, jak jdou plná pracovní léta, obvykle zraje jako by stoupal vzhůru na horu, kde je lépe a více vidět, kde se obzor nebývale rozšiřuje a získává na celistvosti a úplnosti, což se přihodilo také Pavle Horské a promítlo se do účasti na řadě syntéz i monografií. Pracovala také jako pečlivá a koncepční redaktorka Československého časopisu historického i Historické demografie.

Ještě dlouho potom, co odešla do důchodu, byla pracovně aktivní, vycházely její knihy, byla spoluautorkou řady děl. S přibývajícími lety vědecká činnost pomalu ustávala, nikoliv však lidská. Její nejbližší rodina se podle principů žití začala postupně zmenšovat, přesto i v tomto závěrečném stádiu oné osudové křivky si Pavla Horská uchovala velkou mentální svěžest, nicméně dne 28. prosince loňského roku, mezi Vánoce a Silvestrem, její srdce dotlouklo. Nemohu se hluboce nesklonit před zcela mimořádnou obětavostí jejího syna Honzy Horského, který ji s noblesou pomohl dovést až na práh smrti.

V její osobnosti ztrácí nejen odborná, ale i laická veřejnost u nás, ale také ve Francii člověka, který s lehkostí a grácií byl schopen velké vědecké synergie, širokého záběru přes několik odborných disciplín. Měla schopnost citlivého vybalancování historiografické práce při výběru toho, co patří do odborného textu a co již nikoli. Stala se uznávaným reprezentantem české vědy v zahraničí, dokázala implementovat do oborů, kterými vládla, mezinárodní kontext. Čest její památce.

Ludmila Nesládková

Kyle Harper, „Pád Říma“. Podíl klimatických změn a epidemií na zániku římské říše, Maraton, Praha 2021, 408 stran. ISBN 978-80-88411-02-4.

Klimatická a obecně enviromentální tematika se na poli historické vědy těší v posledních letech velké oblibě. Není se ostatně čemu divit, neboť nové výsledky práce archeologů a přírodovědců se přímo nabízejí k zasazení do jednotlivých historických narativů. Americký badatel Kyle Harper se ve své knize pokusil vyložit pád Římské říše a zrod středověkého světa nikoliv z pohledu politických dějin či jako výsledek lidských rozhodnutí, ale z širší perspektivy, ve které osud Římské říše měly určovat bakterie, viry, sopky a sluneční cykly. V sedmi chronologicky řazených kapitolách tak Harper ukazuje na souvislosti mezi krizovými momenty dějin císařského Říma, změnami klimatu a velkými epidemiemi.

Harper nejprve nastiňuje stav Římské říše v polovině 2. století, tedy v předvečer antoninovského moru, jenž koresponduje se závěrem klimatického optima, který autor označuje za římské klimatické optimum. Jednalo se o dobu demografického a společenského rozvoje, jež Harper chápe jako předpoklad pro rozšíření antoninovského moru. Nemocem v antickém Římě věnuje autor velkou pozornost. V případě samotného antoninovského moru (který bývá hodnocen jako první známá pandemie) se autor drží názoru, že se patrně jednalo o pravé neštovice, a dle Harperova hodnocení vyšla říše z této pandemie oslabena, byly spotřebovány zásoby nahromaděné energie, ale říše se dokázala s krizí vyrovnat, a to i demograficky. Harper dále poukazuje na souvislost mezi růstem Apollonova kultu a šokem z důsledků pandemie.

Následně se autor obsírně věnuje krizi 3. století. Ačkoliv tento termín i jeho obsahová podstata byly v nedávné době podrobeny revizi, autor se vůči této linii bádání vymezuje a drží se tradičního chápání krize 3. století. Tato doba se překrývá s přechodem od římského klimatického optima k pozdně antickému přechodovému období. V souvislosti s krizí 3. století se autor věnuje zejména Cypriánovu moru, jenž měl být způsoben chřipkovým virem či virovou hemoragickou horečkou. Dle Harpera Římská říše krizi 3. století přežila jen za cenu své vnitřní transformace. Vzestup křesťanství pak Harper chápe jako důsledek společenské reakce na Cypriánův mor. Autor se též věnuje otázce, proč se říše v 5. století rozpadla, když samotnou krizi 3. století říše nejen přežila, ale ve 4. století se z ní i dobře vzpamatovala. Z hlediska dějin klimatu pak poukazuje, že ve 4. století se dočasně oteplilo, klima však bylo nestálé a kolísavé vlivem severoatlantické oscilace.

V závěrečných pasážích se pak Harper věnuje justiniánskému moru a jeho vlivu. Moru, jenž způsobila bakterie *Yersinia pestis*, měla padnout za obět polovina populace Východořímské říše a z této demografické změny se říše dle Harpera již neměla vzpamatovat. V případě nástupu justiniánského moru autor pochopitelně

neopominul hojně diskutované souvislosti mezi šířením moru, nástupem pozdně antické malé doby ledové a neúrodou způsobenou rapidním zhoršením klimatu v druhé polovině třicátých let 6. století v důsledku sopečné činnosti. Při hodnocení reakce na zhoršení klimatu neuvažuje autor pouze strukturálně, ale snaží se nalézt přímou souvislost i u jednotlivých událostí, kdy například Justiniánovy stavební aktivity chápe jako jistou reakci na změny klimatu. Pozornost věnuje důsledkům moru jak ve Východořímské říši, tak na Západě. Stejně jako v případech předchozích dvou „morů“ i zde autor hledá souvislosti mezi společenskou reakcí na nemoc a vývojem náboženského myšlení. Tuto reakci spatřuje v růstu eschatologického myšlení u křesťanů a židů a ve vzestupu islámu. V případě islámu tak Harper dochází k závěru, že „[š]lo o charakteristický výhonek apokalyptického zápalu, jenž propukl s příchodem morové pandemie a doby ledové.“ (s. 297)

Výše popsaná fakta, která Harper staví do čtivého narativního rámce, jsou sice na jednu stranu opřena o výsledky recentního bádání, na druhou stranu Harper často nechává promluvit pouze jednu stranu a opomíjí názory, které by se do jeho působivého líčení pádu Říma nehodily. Na Harperově výkladu je třeba především upozornit na zásadní problém v podobě hledání monokauzálních vysvětlení složitých mnohovrstevnatých problémů. Ostatně hlavní úskalí popisu dějin pádu Římské říše vždy spočíval v riziku, že daný autor sklouzne k zjednodušenému monokauzálnímu vysvětlení celé problematiky. Dělo se tak opakovaně již od dob pozdně antických autorů, kteří interpretovali pohromy své doby, a děje se tak dodnes. Harper v tomto není žádnou výjimkou, když Gibbonův narativ o hodnotovém úpadku Římanů pouze zaměnil za líčení o působení klimatu a nemocí na římskou společnost.

Nicméně Harper nepřichází s nějakým originálním konceptem, neboť v dnešní době je již dostupná řada zásadních a podnětných studií a knih zahraničních badatelů, kteří při popisu pádu římské říše environmentální problematiku zohledňují, a přitom nenabízejí tak zploštělé monokauzální vysvětlení jako právě Harper, jehož publikace je nyní dostupná čtenářskému publiku i v českém překladu. Zjednodušení se autor dopustil již v úvodu (s. 26), když zredukoval dosavadní názory na pád Říma na výčet hlavních redukcionistických teorií, přičemž ovšem recentní bádání naopak ukazuje na komplexitu problematiky a příčinu hledá v kombinaci faktorů, mimo jiné i environmentálních. Když Harper srovnává, zda pro Římany byli vražednější nemoci, či barbaři (s. 32), propočítává pouze to, kolik Římanů mohli barbaři pobít v bitvě, a zcela opomíjí vliv záměrného pustošení úrody na následný vznik hladomoru, který napomáhal šíření nemocí. V případech, kdy Harper upozorňuje na faktory, které dlouhodobě ovlivňovaly vývoj, ocitá se na jistější půdě a tyto pasáže je třeba hodnotit na celé knize za nejzdařilejší. V řadě případů však hledá přímou kauzalitu u jednotlivých politických událostí, jež nelze nijak ověřit – jako například ústup Hunů z Itálie jako důsledek epidemie malárie.

Zatímco současní autoři zabývající se dějinami klimatu jsou obvykle velmi obezřetní při interpretaci souvislosti mezi historickými událostmi a klimatickými vlivy, Harper naopak jakékoliv náznaky kauzální souvislosti bez zdráhání vyhledává.^[1] Zároveň však není tak inovativní jako jeho vzor M. McCormick. Hodnocení vzestupu křesťanství jako důsledku Cypriánova moru se jeví jako vyloženě provokativní, uvážíme-li počet studií věnovaných tomuto tématu. V případě počtu úmrtí justiniánského moru pak uvádí pouze názor jedné části badatelů, neboť podle jiných autorů justiniánský mor tak drastické demografické následky neměl. Též narativ vzestupu islámu, chápaný jako následek justiniánského moru, byl recentním bádáním zpochybněn (například M. Meier).^[2] Ostatně při popisu duchovního vývoje ukazuje pouze na růst eschatologického myšlení a opomíjí daleko zásadnější činitele jako spory monofyzitů s chalkedonskými, které značně oslabily soudržnost východořímského universa a nepochybně též měly vliv na vzestup islámu. Konec justiniánského moru lze pak jen obtížně odůvodňovat příchodem teplého období, které je spojováno se středověkou klimatickou anomálií, neboť ta se začala projevovat až 200 let po odeznění poslední vlny moru. Jako drobnost se pak jeví chyba překladu, když je Hippo označeno za rodné město sv. Augustina (s. 194), ačkoliv Harper v originálu správně hovoří o Hippu jako o Augustinově „přístavním městě“.

Harper má zcela pravdu, že většina přehledových dějepisných prací o Římu doposud považovala klima a životní prostředí za neměnné faktory, jejichž vliv do svého narativu nezahrnuly. Toto je výzva pro další bádání nejen stran pozdní antiky, aby napravilo dosavadní deficit v podobě opomenutí environmentální roviny. Harper shrnul nejnovější studie a bádání stran dějin klimatu a vlivu nemocí na římskou společnost. Velkou slabinou jsou však autorovy tendence jeden narativ nahradit druhým a redukovat řešenou problematiku pomocí monokauzálních vysvětlení. Přesto se jedná o potřebný příspěvek, který snad podnítl české badatele k reflexi environmentální problematiky. Zdařilou stránkou českého vydání Harperovy knihy je také kvalitní překlad J. Petříčka.

Martin Šenk

[1] V kontrastu k Harperově tezí lze uvést např. J. Preiser-Kapellera, který se naopak ve svých nedávných publikacích důsledně vyhýbá jakémukoli zjednodušení a monokauzalitě.

[2] Viz Mischa MEIER, *Geschichte der Völkerwanderung. Europa, Asien und Afrika vom 3. bis zum 8. Jahrhundert n. Chr.*, München 2019, s. 1063.

Jaroslav Čechura, Mikrosvěty jihočeského venkova: Bošilec 1600–1750. Tradiční společnost raného novověku v Čechách, Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Praha 2022, 496 stran. ISBN 978–80–7286–382–2.

Publikace Jaroslava Čechury *Mikrosvěty jihočeského venkova* vyšla počátkem letošního roku díky nakladatelství Historický ústav AV a doprovázela ji, jak je u tohoto ostříleného historika běžné, mnohá očekávání. Poměrně značnou pozornost monografie o jihočeském Bošilci a především o jeho obyvatelích upoutala jak mezi profesionálními, tak amatérskými genealogy. Mikrohistoricky pojaté specializované publikace k dějinám měst či vesnic jsou zvláště genealogickou obcí vítaným prostředkem k poznání předků a prostředí, ze kterého vzešli, a především nadějí na ulehčení práce při vlastním výzkumu.^[3] Nejinak to bylo i v mém případě, neboť přímo v Bošilci, ale i ve všech přifařených obcích místní farnosti a mnohých dalších, v *Mikrosvětech* zmiňovaných vsích třeboňského panství,^[4] žili minimálně od konce 16. století moji předci.

Kniha je včetně úvodu a závěru rozdělena do osmi oddílů, ve kterých se autor postupně věnuje jednotlivým vrstvám venkovské společnosti. V první kapitole *1371 třeboňských sirotek (Zmatky, nejistoty a pohyby dlouhé války)* (s. 25–91) autor zaměřil svou pozornost na dopady třicetileté války na Třeboňsko. Pozastavil se nad úbytkem poddaných, který byl způsoben nejen válečnými útrapami, ale i rozvolněním vztahu mezi vrchností a poddanými. Z pohledu historické demografie se jako nejzajímavější jeví druhá kapitola s názvem *Bošilecký chobot (Co skrývá třeboňská protostatistika?)* (s. 93–138). Jaroslav Čechura zde představil klasické dějiny lokality od středověku, postupoval přes urbáře až po údaje obsažené v zemských katastrech. V třetí kapitole *Václav Doktor a ti druzí (Bošilečtí sedláci 1600–1750)* se zaměřil na usdlé selské rodiny (s. 139–224) a kladl si otázky jako vztah sedláků k jejich gruntům, možnosti uplatnění potomků sedláků aj. V další kapitole *Podruzi: bošilecko-třeboňská záhada* (s. 225–304) si všiml možnosti zaměstnání a zisku živobytí venkovských podruhů jak v poddanském, tak ve vrchnostenském hospodářství. V páté kapitole *Do Bošilce – z Bošilce – v Bošilci: vesnice v pohybu* (s. 305–389) Čechura analyzoval migrace a mobilitu tamních obyvatel. Velkou měrou se zde věnoval i otázce čelední služby. V poslední nosné kapitole *104 ulovených orlů aneb Peccunia nervus rerum (Bošilec v třeboňském panství)* (s. 391–436) se objektem Čechurova zájmu staly finanční toky na panství Třeboň, a především zapojení

[3] Např. výborně je vnímána kniha Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2012.

[4] Na pravou míru uvádím nepřesnosti v dataci týkající se získání panství Třeboň (1660) a Hluboká nad Vltavou (1661) tehdy ještě hraběcími rodem Schwarzenberků. Čechura mylně uvedl roky 1661 a 1664.

bošileckých hospodářů do nich. Pozornost věnoval jak otázce termínů plateb, tak jejich naturální podobě a skladbě odváděných surovin.

Autor v publikaci několikrát a explicitně upozorňuje, že se nejedná o dějiny obce, ale naopak o pohled na člověka jako aktivního činitele dějin. Vymezuje se proti kvantitativní historické demografii, přičemž tabulky a grafy považuje za „nejilustrativnější“ příklad zobecnění, a předestírá zájem o konkrétní jedince s individuálními osudy.^[5] Nejzásadnějšími prameny výzkumu se mu staly soupisy poddaných, matriční knihy, vrchnostenská evidence povolení sňatků, zhostní a výhostní listy, pozemkové knihy, urbáře, berní rula a další katastry ve fondu Velkostatek Třeboň, ale také trestně-právní agenda či vesnické počty. Zdánlivě tedy ideální studijní podklady pro genealogy, dalo by se říci.

Mé zprvu značné očekávání a zvědavost však velmi brzy po ponoření se do Čechurova textu vystřídalo zklamání a značná skepse. Sice jsem nečekala podobně laděnou popularizačně-naučnou knihu jako jsou například díla oblíbeného jihočeského publicisty a genealoga Aloise Sassmanna,^[6] ale doufala jsem v minimálně obdobnou úroveň jako u doposud publikovaných dějin obcí a jejich obyvatel z pera regionálních historiků, archivářů či rodopisných nadšenců. Ty jsou totiž v mnoha ohledech kvalitně zpracované, čtivě podané a hlavně až na výjimky prosty fabulací.^[7] Avšak Jaroslav Čechura tyto autory a výsledky jejich práce buď vůbec nezná, nebo je jednoduše zcela ignoruje, což vysvětluje autorova mnohá překvapení nad všeobecně známými fakty.

Na zadní straně desek knihy se hned v první větě tvrdí, že „*Kniha vychází z nejmodernějších trendů historického bádání...*“.^[8] Mezi velmi populární a neaktuálnější

[5] Zde je však třeba upozornit, že právě s pomocí kvantitativních metod v rámci historické demografie vznikly mnohé odborné práce, které analyticky zobrazují život venkovského obyvatelstva v mikrohistorické rovině: Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost. Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, Pardubice 2019; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016; Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009; Hermann ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald, 1640–1840*, Wien – Köln – Weimar 2014.

[6] Výběrově např. Alois SASSMANN, *Hrdějovice s Opatovicemi 1350–2000*, Hrdějovice 2000; Alois SASSMANN, *Mydlovary. Z historie obce a okolí*, Mydlovary 2001; Alois SASSMANN, *Kořeny 1–4*, České Budějovice 2007–2013.

[7] Za zmínku stojí především monografie o vsích nedaleko od Bošilce: Josef BAŠTÝŘ, *Historie farní osady. Příspěvek k dějinám obcí a gruntů: Mazelov, Neplachov, Drahotěšice, Ševětín a Vitín*, Třeboň 1998; Antonín VERBÍK, *Purkarec. Minulost a přítomnost jihočeské obce*, Týn nad Vltavou 1983.

[8] Autor se sice zaštiťuje „nejmodernějšími trendy historického bádání“, přestože jako první mikrohistorická práce bývá označována Carlo GINZBURG, *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*, Praha 2000, jež v italštině vyšla již roku 1976. Obraz lidové kultury na pozadí

trendy patří právě genealogie, pomocná věda historická, která by zrovna při tvorbě této publikace mohla být Jaroslavu Čechurovi velmi nápomocná.^[9] Ten ale její pomoc odmítl a ve své práci ji nezmiňuje. Naopak mezi nadužívaná slova patří „překvapivé“ a „nečekaně“, a to i u notoricky známých jevů. V průběhu četby jsem tak nabyla dojmu, že ignorace regionálních historiků a genealogických prací byla záměrná patrně z toho důvodu, že jinak by ani nebylo co nového zkoumat. Klamná je i autorova představa, že by snad jím oblíbené soupisy poddaných byly pramenem, který je „stále využíván poměrně sporadicky a je naprosto opomíjen“ (s. 17).^[10] Právě naopak, jedná se o evidenční pramen dlouhodobě známý a badatelsky frekvencovaný.^[11] Tento přístup objevování již objeveného a hlášení se k prvenství není u Jaroslav Čechury ojedinělý, což je nejpatrnější u životního příběhu zlodějky

životních osudů jednotlivce se pokusili doložit např.: Roman DOUŠEK, *Sebranice a jejich rychtář Ondřej Kanýz (1694–1761). Vesnická komunita a její kultura v první polovině 18. století*, Brno 2009; Milan ŠMERDA, *Život Ondry Foltýna, slezského sedláka a statečného člověka*, Brno 2003; srov. Pavel HIML, *Die „armen Leüte“ und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781)*, Stuttgart 2003.

[9] Z genealogických příruček lze doporučit Josef PETERKA, *Cesta k rodinným kořenům. Praktická příručka občanské genealogie*, Praha 2013.

[10] O tom, že se nejednalo a nejedná o opomíjený pramen, svědčí jak starší výzkumy: Josef KŘIVKA, *Význam poddanských seznamů pro demografická bádání*, *Historická demografie* 4, 1970, s. 50–58; Karel DUDÁČEK a kol., *On Using the 1661–1839 Lists of Subjects of the Třeboň Dominion to Study the Age Structure of the Population*, *Historická demografie* 13, 1989, s. 59–124; Pavla HORSKÁ, *Rodinná strategie ve vesnici Záblati na třeboňském panství (1661–1820)*, *Historická demografie* 17, 1993, 131–152; tak i práce novější Michaela HOLUBOVÁ, *Venkovské poddanské obyvatelstvo podle věku a rodinného stavu v 2. polovině 17. století a v polovině 19. století. (Analýza poddanských soupisů pro panství Dobruvice)*, in: Milan Myška (ed.), *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity* 12. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám, 2005, s. 33–36. Právě na základě poddanských soupisů vznikla poměrně obsáhlá kniha: Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*, Praha 2015. Nejnověji je ve svém výzkumu využil Ladislav NEKVAPIL, *Poddanské seznamy a studium životních cyklů venkovského obyvatelstva v raném novověku. Příklad čelední služby na východočeském panství Choltice*, *Východočeský sborník historický* 36, 2019, s. 45–63; Ladislav NEKVAPIL, *Čelední služba v Čechách v raném novověku. Právní, sociální a ekonomické aspekty*, Pardubice 2020. Zkoumáním moravských soupisů poddaných došla k velmi cenným poznatkům Věra SLOVÁKOVÁ, *Služba v městském a venkovském prostředí na Moravě ve druhé polovině 18. století*, *Časopis Matice moravské* 137, 2018, s. 273–293; Věra SLOVÁKOVÁ, *Životní poměry dívek a mladých žen ve vsi Křenovice v 18. století*, *Historická demografie* 42, 2018, s. 211–237. Nejnověji výsledky svého výzkumu rozšířila a shrnula v disertační práci: Věra SLOVÁKOVÁ, *Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství*. Disertační práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Brno 2020.

[11] Dle statistiky digitálního archivu SOA v Třeboni byly ke dni 8. 4. 2022 zobrazeny soupisy poddaných takto („top 5“): Vs. Třeboň 9793x; Vs. Hluboká nad Vltavou 9148x; Vs. Český Krumlov 6051x; Vs. Protivín 5511x; Vs. Blatná 5382x. I soupisy Vs. Orlík nad Vltavou, Chýnov,

Johany Peřkové.^[12] Možným *překvapením* tak pro něj bude i existence mnohem staršího životopisu ženy „na okraji“, a sice Veroniky Černé (nar. 1870) z roku 1939.^[13]

Stále si kladu otázku, pro jaký typ čtenáře tuto monografii autor zamýšlel, pro koho ji vlastně psal, komu měla být největším přínosem. Odborné, historicky zaměřené veřejnosti přehršel jmen patrně nic neřekne a sotva si na příkladu jedné malé jihočeské obce udělá jasnější obrázek o *tradiční* společnosti raného novověku v Čechách. Pravděpodobně též neocení sáhodlouhé vysvětlování známých a osvojených pojmů, a to včetně naprosto samozřejmého vymezení se proti druhému nevolnictví (s. 75–91). Snad jen kapitola *Svatební infrastruktura* (s. 153–169) přinesla zajímavá, mezi genealogy jinak celkem přehlížená fakta o síti a mobilitě družbů. Pokud ovšem hlavním konzumentem měla být amatérská veřejnost lačnickí po osudech bošileckých obyvatel, pak je sice základní poučení v pořádku, ale zásadní problém se skrývá jinde. Zcela nepřehlédnutelným nedostatkem prakticky celého jádra knihy jsou mnohé chyby v interpretaci pramenů, jdoucí ruku v ruce s nepřesným čtením, které stvořily i osoby ve skutečnosti nikdy neexistující. Stejně jako autor, tak i já zde si znovu dovolím upozornit, že recenzované dílo přece klade důraz na dějiny obyvatel a nejednalo se „v *řádném*^[14] *případě o dějiny vesnice jménem Bošilec*“ (s. 437). Právě proto jsou tyto chyby jen těžko přehlédnutelné a akceptovatelné.

První, čeho si jistě každý čtenář všimne v souvislosti s konkrétními osobami, jsou jejich jména a příjmení. Obecně lze přejít Čechurovu nejednotnost užívání křestních jmen, kdy část přebírá přímo z pramene (*Veruna, Mandelína, Anýžka, Lorenc* aj.) a druhou část píše formálně (*Veronika, Magdalena, Vavřinec* aj.). Tento postup však skrývá nebezpečí v složitější identifikaci jednotlivých osob a v nejzajímavějším případě i v jejich duplikování, kterému se autorovi očekávatelně nepodařilo vyhnout. Do jisté míry lze pochopit překlepy (či snad nesprávné čtení?) ve jménech *Běla Grustová* (správně Běta Chrustová; s. 27) a *Martina* (správně Mariana; s. 205). Ovšem podstatné nedostatky ve výkladu textu a také v následném dohledávání dalších lidských osudů vznikly mj. z důvodu autorovy neznalosti dobového křestního jména *Šťastný* (tj. Felix), které mylně považoval pouze za příjmení.^[15] Ze *Šťastného Korunky a Eliáše Nováčka* tak stvořil neexistujícího *Eliáše Šťastného*

Nové Hradky či AM České Budějovice byly zobrazeny v řádu několika tisíc. I tato statistika svědčí o opaku Čechurových slov.

[12] Blíže https://cs.wikipedia.org/wiki/Johana_Peřková (10. 4. 2022).

[13] Antonín BENDL, *Životopis cikánky*, Bezpečnostní služba, roč. 9, č. 1, 1939, s. 25–376 (po částech na pokračování).

[14] Překlepy, stejnými jako je tento, se kniha jenom hemží, ale ty by byly ve výsledku až tím posledním problémem.

[15] Ostatně i termín *příjmení* je ve sledovaném období nepřesný, měl by být nahrazen korektním *příjmí*.

(s. 29),^[16] na což by možná i sám brzy přišel, kdyby příslušnou stranu sirotčího soupisu pečlivě prostudoval celou.^[17] Podruhé věnoval téměř celou stranu Luskově gruntu v Drahotěšicích, na němž „*hospodařil sedlák, u něhož známe jen příjmení: Šťastný*“. Opět se zmýlil, hospodařil na něm sedlák Šťastný Lusk a po něm jeho syn Jiří Lusk, nikoliv Čechurou jmenovaný Jíra Šťastný, čímž se vysvětluje i to, že nikde jinde toto jméno uvedené nenašel (s. 214).^[18]

Pokud by snad někdo chtěl nazírat *Mikrosvěty* jako genealogickou pomůcku, tak je rozhodně nelze doporučit. U mých předků Ratajových z Bošilce se autor dopustil několika zavádějících nepřesností. Možná z důvodu toho, že vycházel pouze z poddanských soupisů, které nekomparoval s dostupnými matrikami a gruntovnicemi, a proti očekávání tak nevyužil veškeré možnosti, které bohatá pramenná základna třeboňského panství nabízí (přestože si Bošilec pro mikrohistorickou analýzu údajně vybral právě s ohledem na ni). Má chyby ve jménech (uvádí Anežku Ratajovou, správně Anna; uvádí zetě Havla Jakeše, správně Pavel), roky svateb a úmrtí jsou pro něj dostačující pouze orientačně. U mého praděda Víta Hlaváče píše závorku (1720–1742). Nevysvětlil však, že se jedná o dobu hospodaření na gruntu (což však také přesně neodpovídá) a nikoliv o životní data, jako tomu je u ostatních osob. Jaroslav Čechura se zároveň pozastavuje nad tím, že Ratajovský grunt po předchozím hospodáři převzala jeho nejstarší dcera Anna se zetěm Pavlem, což nebylo na tu dobu obvyklé, a proto tento jev důkladně analyzuje (s. 189). Je tudíž stěží pochopitelné, že když se v textu k Ratajovým opět vrátí, zmiňuje bratry Matěje a Prokopa Ratajovi sloužící v Bošilci u svého *bratra* (!) Pavla Rataje (s. 377).

Autorův zřejmý chaos a paleografické potíže lze demonstrovat například i na bošilecké rodině Jakešových. Poprvé se o Pavlovi Jakešovi z Bošilce od autora dozvídáme, když se v lednu 1736 schylovalo k jeho sňatku s Alžbětou Svobodovou z téže vsi (s. 140). Jenže tuto svatbu Čechura v bošilecké matrice nenašel a v soupise poddaných o ní byla zmínka údajně pouze u ženicha Pavla Jakeše, u nevěsty nikoliv. Jaroslav Čechura si tento fakt vysvětlil jednoduše, tj. dvojí chybou v evidenci – mezerovitostí matričních knih a chybného poddanského soupisu. Avšak tuto svatbu v Bošilci nemohl dohledat ze zcela jiných důvodů. Pavel Jakeš si Alžbětu Svobodovou totiž nakonec vůbec nevzal, místo toho se oženil v červnu 1736 v třeboňském chrámu s Rozinou Hřebíkovou z Přesecky.^[19] Je záhadou, jak toto mohl Jaroslav Čechura přehlédnout. Jednak v onom „chybném“ soupise poddaných je u Pavla Jakeše zcela čitelně a jasně uvedeno *oženil se do Přesecky*.^[20] Jednak sám o několik

[16] Na téže straně Čechura mj. zmiňuje i dvě ženy, které opustily svého manžela a odešly s jiným mužem. Je mi však záhadou, kde se vzaly *vdané* ženy v *sirotčím* soupisu z roku 1629.

[17] SOA v Třeboni – oddělení Třeboň, Vs. Třeboň, sign. IB AU No 1, fol. 2.

[18] Srov. SOA v Třeboni – oddělení Třeboň, Vs. Třeboň, sign. IA 5AU 16, kn. 17; fol. 260.

[19] SOA v Třeboni – oddělení Třeboň, Sběrka matrik Jihočeského kraje, inv. č. 5762, kn. 27, fol. 47.

[20] SOA v Třeboni – oddělení Třeboň, Vs. Třeboň, sign. IB 5AU No 1, fol. 159.

desítek stránek dál Pavla Jakeše znovu zmiňuje mezi *Sňatky Jakešových dětí*, a sice v roce 1736 oženěného s vdovou Rozinou Hřebíkovou, rozenou Vrchotovou z Přesky. Zároveň se rozepisuje i o Pavlovu bratru Martinovi Jakešovi, jenž si stejně jako Pavel nakonec vzal jinou ženu, než původně zamýšlel (s. 194–195). Toto vše si ale Jaroslav Čechura dohromady nespojil.

Lze jen konstatovat, že tyto příklady nejsou ojedinělé a je evidentní, že autor se neorientuje ve svých aktérech dějin, útržky jejich životů jsou nahodilé a ne navazují na sebe.^[21] V případě, že při hledání dalších dat či souvislostí neuspěl, dává to fakticky za vinu lajdáctví faráře či úředníka. Přitom mnohé z údajů, které autor nenašel, bylo možné nalézt bez vynaložení většího úsilí.^[22] Chybovost či mezerovitost pramenů ani v druhé polovině 17. století totiž zdaleka nebyla taková, jakou Čechura svým čtenářům na svou obhajobu předkládá. Přinejmenším jádro publikace působí dojmem sepsat co nejvíce jmen a dat v co nejkratším čase s minimální námahou, nehledě na správnost a návaznost textu. Na uvedená data se nelze spoléhat, a s tímto vědomím jsem velice skeptická i k těm Čechurovým interpretacím a poznatkům, které nelze ověřit v digitalizovaných pramenech.

Zcela neuvěřitelné jsou i některé další Čechurovy pokusy o vysvětlení a popis pramenů. Za zmínku určitě stojí jeho přesvědčivé konstatování, že lze poznat prve zmrhanou/padlou a posléze vdanou ženu výhradně ze soupisů poddaných díky grafickému vyznačení podkovy u jejího jména, v matrikách však nikoliv (s. 151). Nemanželské děti bez uvedení otcova jména byly přece běžně zapisovány v zcela samostatné rubrice matriční knihy, často se slušnými (z *nemanželského lože*), neslušnými (*matka kurva*) ale i mnohdy vtipnými upozorněními (např. *otec šel na ryby do lesa*).^[23] Z očividných důvodů se proto neztotožňuji s Čechurovým názorem, že se lze při rekonstrukci rodiny vyhnout náročné práci s matrikami, jsou-li k dispozici soupisy poddaných (srov. s. 17 a 124).

V knize věnované Bošilci a jeho obyvatelům nepochopitelně chybí jakákoliv mapa, v ideálním případě i podrobný plánec zobrazující rozmístění bošileckých usedlostí, polností a přilehlého rybníka. Paradoxně i na té jediné historické mapě z přední strany obálky knihy není Bošilec vyobrazen. Zato na zadní straně nechybí tato ambiciózní věta: „*Takto koncipovaná monografie dosud v české ani evropské historiografii nevznikla.*“ Což je jistě svým způsobem – našťástí – pravda.

Hanka Tlamsová

[21] Tento zásadní problém by však mohla vyřešit i jednoduchá genealogická databáze, kdyby Jaroslav Čechura v zásadě neodmítal kvantitativní metody a pracnou excerpci matrik.

[22] Namátkově např. svatba Václava Vopata s Marianou Zikovou se skutečně odehrála 31. 10. 1688 v Bošilci (s. 257). SOA v Třeboni – oddělení Třeboň, Sbirka matrik Jihočeského kraje, inv. č. 405, kn. 1, fol. 154.

[23] Další úsměvná označení nemanželských dětí uvádí např. Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 31.

Convegno triennale SIDes 2021 – Standard of Living and Inequalities. A Historical-demographic Perspective

Jednou z mála mezinárodních konferencí, které mohly v roce 2021 proběhnout v prezenční formě, bylo zasedání italské společnosti pro historickou demografii S.I.De.S (Società Italiana di Demografia Storica). Pravidelné triennální shromáždění společnosti se odehrálo začátkem prosince v Miláně na půdě zdejší Scuola di economia e statistica dell'Università di Milano-Bicocca. Oproti předcházejícímu zasedání v roce 2018, které mělo výrazně internacionální charakter (informovala o něm zpráva v *Historické demografii* 43/2019), orientovala se loňská akce, organizačně zatížená covidovou nejistotou, spíše směrem k domácímu bádání a v jazyce příspěvků dominovala italština (demostorica.it).

Tématem konferenčního jednání byly tentokrát životní podmínky a nerovnosti v historicko-demografické perspektivě. Prizma populačního vývoje odklonilo téma životního standardu různých sociálních vrstev z pole hospodářských a sociálních dějin a směřovalo jej k sledování demografických ukazatelů, které mohou být příčinnou i následkem daného ekonomického vývoje, v každém případě jej však výrazně odrážejí.

Konferenční jednání bylo rozděleno do deseti sekcí. První z nich byla věnována problematice úmrtnosti, pozornost byla věnována mj. šíření moru v italských vesnických komunitách v raném novověku, dětské úmrtnosti nebo stárnutí populace. Bývalé habsburské soustátí zastupovaly v této sekci příspěvek týkající se mortality na severu Itálie v 19. století a referát o dětské úmrtnosti ve vybraných jihočeských regionech.

Další blok byl věnován souvislostem mezi vzděláním, institucionalizovanou výchovou a životní úrovní. Dostalo se tak na poválečné „pracovní školy“ i zakládání dětských školek v 19. a 20. století, jeden z referátů byl věnován souvislosti mezi gramotností žen a šancí na přežití jejich dětí. Další z příspěvků dokázal, že dosažená pracovní kvalifikace (konkrétně zvládnutí kovářského řemesla) měla vliv na životní úroveň i v případě romských nevolníků v Rumunsku počátkem 19. věku.

Opominuto samozřejmě nemohlo zůstat téma životních podmínek a zdravotního stavu populace. Referáty příslušné sekce směřovaly především k představení nových pramenných zdrojů a možností jejich interpretace. Zazněly příspěvky o dobových medicínských zprávách a topografických šetřeních, představena byla úřední povolení k pohřbu z počátku 20. století.

Do značné míry geograficky byla pojata i sekce věnovaná městskému bydlení a sociálním aspektům urbanizace. Pozornost byla věnována sociálním reformám a bytové politice v různých údobích italského 20. století, zazněly i hlasy pamětníků. Sociální rozdíly mezi jednotlivými městskými částmi, které se odrážely na zdraví a úmrtnosti obyvatel, ukázal referát věnovaný řeckému Syrosu.

Spíše sociologicky vyzněla sekce věnovaná neoruralismu, tedy touze městských obyvatel vrátit se k venkovskému životu. Tento fenomén může nabývat různých podob, od elitářského návratu do venkovských rodinných sídel, který je zachytitelný už v 19. století, přes trend výchovy dětí v zdravém vesnickém prostředí, až po rostoucí prestiž bydlení v domě ve srovnání s životem v městských bytech.

Navazující sekce věnovaná migracím ovlivněným ekonomickými faktory se soustředila na jihoevropské vystěhovalce od 19. do 20. století. Jednotlivé příspěvky kromě sociálních faktorů zohlednily mimo jiné i náboženské přesvědčení migrantů.

Téma mezd a spotřeby bylo jedno z mála orientovaných na raný novověk. Klíčovou otázkou představovaly základní nároky na uživení rodiny v různých údobích životního cyklu. Pozornost se proto soustředila na otázku výdělku hlavního živitele, možnosti ženské práce a výživové standardy v době míru i v dobách epidemií, vedle italských příspěvků zazněl i referát o novověké Anglii.

Dějiny populačního myšlení a rozvoj teorií o vývoji populace přenesly konferenční jednání opět do 20. století. Vzhledem k ústřednímu tématu konference se příspěvky týkaly především nižších společenských vrstev a úvahám o jejich životní úrovni a možné sociální mobilitě.

Předposlední konferenční sekce se vrátila k ekonomickým souvislostem zdravotního stavu populace, tentokrát z perspektivy antropometrických ukazatelů. Zazněl v ní mimo jiné paleodemografický příspěvek o starověkém pohřebišti Himera na Sicílii, referát o zdravotní kondici obyvatel koloniálního Alžírsku i poznatky o rychlém růstu průměrných ukazatelů fyzických proporcí slovinských dětí po druhé světové válce.

Konferenci uzavřela krátká sekce věnovaná opět urbanistickému vývoji v raném novověku, jejíž příspěvky o Milánu a Benátkách ukázaly propojení demografického a sociálního vývoje se stavební historií těchto sídel.

Jednotlivé sekce referátů doplnila tematická přednáška Tommyho Bengtssona z univerzity v Lundu *Living standards in the past* věnovaná do značné míry metodologickým možnostem výzkumů a důležitým otázkám studia životní úrovně obyvatel především západní Evropy v minulosti.

Markéta Skořepová

Historická demografie

2022/46 [1]

Venkované a služba v armádě na přelomu 18. a 19. století. Panství Protivín a Třeboň, 1775–1830 <i>Peasants and Military Service at the Turn of the 18th and 19th Century. Domains of Protivín and Třeboň, 1775–1830</i>	
JOSEF GRULICH – VÁCLAV ČERNÝ	1
Sebevražednost v Českých zemích na přelomu 19. a 20. století <i>Suicide Rate in the Czech Lands at the Turn of the 20th Century</i>	
FILIP VLASÁK.	47
Slovenské sčítanie ľudu z roku 1940 <i>Slovak Population Census of 1940</i>	
PAVOL TIŠLIAR – BRANISLAV ŠPROCHA	69
Recenze a zprávy.	87